

I. FEJEZET

A hűbériség és rendiség fogalma és európai kialakulása

1. A fogalommeghatározás módszere

Hűbériség és rendiség: ez a két kifejezés a társadalom történetének területére vezet bennünket. Célkitűzésünk jogtörténeti, de meggyőződésünk, hogy a jogtörténet sem lehet a formális jogtételek változásának krónikása, hanem a társadalom életének kialakulását kell nyomon követnie úgy, amint a külső társadalmi szabályozásban: a jogban megnyilvánul. Ha a renaissance nyomán bekövetkező jogtörténeti studium jelszava az volt, hogy a jog történelem nélkül vak, a tudományművelés mai korszakos átalakulásában bizvást vehetjük iránymutatónknak azt a tételt, hogy a történelem sem láthat biztosan szociológia nélkül. A történés folyamata lényegében a társadalom története, a társadalomtörténelem pedig nem indulhat munkára a társadalomismeret tudományának, a szociológiának segítségével nélkül.

A szociológiából kell kiindulnunk a fogalommeghatározásnál azért is, mert általános érvényű megállapításokhoz másképpen nem juthatunk. A jogtörténettől nem kívánhattunk többet mindeddig, minthogy a hazai adatok értelmezésénél felhasználja és értékesítse a nyugati tudomány eredményeit.¹ De vajjon melyik hűbériséget és melyik rendiséget válasszuk a hazai fejlődés mértékéül? Ismert dolog, hogy a Nyugat államaiban (nem is szólva Európa Keletéről) a hűbérviszony és a hűbéri alkotmány más- és másféleképpen fejlődött ki, s ugyancsak több típust tüntet fel a hűbériségből kinövő rendiség alakulása is.² Ha tehát nem akarjuk hazai adatainkat valamelyik nagy nemzet társadalomfejlődéséhez viszonyítani, s ezzel egyoldalúságba esni, olyan disciplinát kell keresnünk, amely nem

¹ Mályusz Elemér: Az Eckhart-vita, Századok 1931, 400.

² A hűbériségről Mitteis, a rendiségről Hintze kutatásai domborítják ki ezt erősen, mint alább még látni fogjuk.

az egyes történeti egyéniségeket, hanem az emberi társadalom fejlődésének általános törvényszerűségeit vizsgálja, amelynek meghatározásai téren és időn felül is érvényesek. Ez pedig csak a szociológia lehet.

Történelem és szociológia szoros kapcsolatának a felismerése nem újság a magyar tudományos irodalomban. Az újabb időben örvendetesen fellendült társadalomtörténeti kutatás eredménnyel használta fel Weber Miksa nagy szociológiai szintézisét. Hajnal István pedig nemcsak széleskörű társadalomtani olvasottságról tanuskodó cikkben tett vallomást meggyőződése mellett, „hogy történelem és szociológia együvé tartozik”, hanem olyan önálló szociológiai rendszert is dolgozott ki, amely a társadalomtudomány hivatalos művelői részéről is elismerésben részesült.³ Nem is kell hát tovább indokolnunk azt az eljárásunkat, ha két, alapjában társadalomtörténeti jelenség megértéséhez a szociológiát hívjuk segítségül.

Ezzel azonban, mint Hajnal is fájdalmasan panaszolta, ellentmondó felfogások és tudományos viták örvényébe kerülünk. A problémák közül egyben okvetlenül állást kell foglalnunk, ha tovább akarunk haladni, ez pedig a szociológiának sokáig középponti s ma is alapvető kérdése: a művelődés típusainak és lépcsőfokainak problémája. Tárgyunkra vonatkozóan így fogalmazhatnók meg: hűbéri-ség és rendiség vajjon egy törvényszerű fejlődés (evolúció) minden nemzetnél bekövetkező fázisai-e, vagy csak az emberi társadalom alakulásának az időben megvalósult típusai? Nem számolunk itt az-
zal a lehetőséggel, hogy minden lépcsőfokelmélet és tipológia elvetésével minden hűbéri és rendi alakulást máshoz nem hasonlítható történelmi egyéniségnek tekintünk, mert ez nyilván zsákutcába vezetne. Ezzel tehát az evolúció szociológiai — és egyben történetfilozófiai — kérdésében állásfoglalásra kényszerülünk.⁴

A társadalmi evolúció lépcsőfokainak kérdésével a szociológia belső szükségszerűség folytán foglalkozik. Régebbi írói ismételten megkísérelték az emberi társadalom kifejlődését is egyetemes rendszerbe foglalni, később azonban az adatok bősége és a társadalomtan önállósítására való törekvés aláaknázták ezeket a szisztémákat. A régebbi és a modern elméletek áttekintése után úgy látszik, az

³ Hajnal, Történelem, az idézet: 2; hozzá Erdei Ferenc: Történelem és szociológia, Társadalomtudomány 1942, 463—96.

⁴ Nem célunk természetesen a hatalmas irodalom feldolgozása. Vezetőink Freyer, Hams: Typen und Stufen der Kultur, Handwörterbuch der Soziologie (hrsg. A. Vierkandt, Stuttgart 1931) 293—308; Ginsberg, Morris: Studies in sociology (London 1932) 88—101.

evolúció kérdését alapvetően háromféleképpen lehet megközelíteni. Az első lehetőség: bizonyos fajta történeti jelenségek számára fejlődéstörvényt megállapítani. Ez annak a feltételezését jelenti, hogy a gazdasági, társadalmi rendnek vagy kultúrának bizonyos tipikus alakjai a történelem összes zárt egységeinél (törzsek, népek, kultúrkörök) ugyanazokon a fejlődési fázisokon haladtak keresztül. Ezt az egyvonalú visszatérő fejlődés elméletének nevezhetjük s érvénye a történeti ellenőrzéstől függ: az elképzelt fejlődési vázlattal ellentétes bizonyított anyag megdöntheti azt. Ha azután a fejlődéstörvényt csupán többek között egy fejlődési irányzatnak fogják fel s a lépcsőfokok kihagyását, ugrásokat más tényezők közrehatásával magyarázzák, az elmélet fennmaradhat anélkül, hogy az egyetemes fejlődéstörvény gondolatából engedne. A tudományos kutatás és a teljes igazság megközelítésére törekvő dialektikus módszer módosíthatja az egyvonalú evolúció elméletét, a régebbi szkémák azonban mégis értékesnek bizonyultak, mert egy-egy olyan fejlődési tendenciára hívták fel a figyelmet, amely a különböző népeknél s különböző korokban hasonlóan nyilvánult meg.

Az evolúció elméletének második lehetősége az, amely nem hisz a történelem összes népeinél megnyilatkozó egyetemes fejlődéstörvényben, hanem akár az emberiség egészének, akár csak egy részének (nemzet, kultúrkör) életében lezajlott egyszeri folyamatnak a törvényeit iparkodik megállapítani. Az elképzelt vázlatnak más esetekre való kiterjesztése itt háttérbe szorul. Az egyetemes fejlődési szkémának példái Comte, Hegel, vagy Marx az egész emberiséget átfogó nagyszerű áttekintései, a részszerűnek példái a közgazdaság fejlődését illetően Schmoller vagy Proesler lépcsőelméletei. Az első csoporttal szemben ezeknek a felfogásoknak igen nagy fontosságuk van s az emberiség egészét illetően minden nagyralátó szociológia végcélját valósítják meg, a részletekben pedig a történelmi megismerés hasznos irányítói.

A harmadik lehetőség voltaképpen a társadalomfejlődés típusait igyekszik meghatározni s ezeket szorosan meghatározott egymásután feltételezése nélkül, logikai sorrendjükben tárja fel. Legjellemzőbb kifejezője Max Weber ideáltípusos módszere. Magunk már egy régebbi tanulmányunkban — Vinogradoff bölcs útmutatását követve — elvetettük az egyvonalú, minden népnél megismétlődő jogfejlődés elméletét, de megengedhetőnek tartottuk a különböző jogrendszerek típusokba sorolását és hangsúlyoztuk az egy-

tipusú jogok magyarázati jelentőségét egymás felderítésénél.⁵ Most is eleve meg kell mondanunk, hogy az egyvonalú, vagy párhuzamos jog- és társadalomfejlődés elméleteit a szociológiai közfelfogással egyetértésben elvetjük. Tanulmányunkban a hűbériséget és rendiséget, mint a társadalomfejlődés típusait iparkodunk megismerni — szem előtt tartva természetesen az egyetemes emberi fejlődéselméletek (Comte, Hegel, Marx) igazságait. Munkánkban Weber tiszta típusait hívjuk segítségül. Ez indokolja tehát, hogy az ideáltípus módszerrel az első két lehetőségénél valamivel bővebben foglalkozunk.

Az ideáltípus (vagy tiszta típus) egyszerűsíti a sokrétű valóság lényeges elemeinek, a történeti egyéniségeknek megismerését, amennyiben a történet rendkívüli változatosságába állandó elemeket, szilárd pontokat állít be. Az ideáltípus nem valóság, hanem gondolati szkéma, amelyet nem a hasonló jelenségek közös vonásainak kidomborításával nyerünk, (típusok), hanem a bennük különböző mértékben meglévő jellemvonásoknak a bármikor és bárhol fellelhető valóságon túl történő fokozásával. Az ideáltípus fokozott valóság, azaz az egyéni sajátosságokat jellemző vonásoknak elgondolható leg-tökéletesebb kidomborítása. Így keletkeznek a kapitalizmus, liberalizmus, karizmatikus uralom stb. fogalmai, amelyek tisztán soha és sehol sem valósultak meg, de éppen a jellemző vonások kiemelésével lehetővé teszik az egyes jelenségek saját egyéniségének megragadását, amelyet a karizma stb. különböző foka is meghatároz.

Így az ideáltípusos módszer eredeti feladatunknak, a fogalmak meghatározásának megoldásához vezet bennünket. A merev meghatározástól való eltérést egy hasonlaltal szemléltetjük. A régebben használt fogalmak hasonlítanak a büntetőjogi szabályokhoz. Nem lehet valaki többé vagy kevésbé gyilkos, hanem az a kérdés, „embert ölt-e meg eleve megfontolt szándékkal?” Ha az összes kritériumoknak megfelel, a büntetést magára vonja; ha csak egy is hiányzik, már más beszámítás alá esik. Az ideáltípus viszont a keresztyén erkölcs parancsaihoz hasonlítható. „Legyetek könyörületesek!” A könyörület kritériumai nincsenek a büntetőjog merev mértékével megállapítva; könyörületes volt az az újkori büntetőbíró is, aki a keréketörést az elítéltnak nem a lábszárain, hanem a fején kezdte meg (mert így eszméletét veszítette), de lehet a könyörületességet átlagos, annál magasabb, sőt hősi fokban is gyakorolni (Szent Erzsébet), ez éppen az ideáltípus. Az erénynek részese mindenki, aki akárcsak egy kis

⁵ Bónis, Szent István 26 (Századok 1938, 456).

szikráját is megvalósítja; más kérdés, hogy egyéniségét egy másik vonás nem jellemzi-e jobban.

Így értelmezzük munkánkban is az ideáltípus fogalmát. Elmélete szerint ez nem gondol határozott történeti egyéniségekre, sőt történeti egész jellemzésére sem, csak egy oldalának kidomborítására használható, viszont éppen e miatt alkalmas a történeti jelenségek korlátlan számának jellemzésére, ismétlődni képes alkatrészeik alapján. Az ideáltípus alá tehát nem lehet szubszumálni, mint egy büntetőjogi szabály alá; így nem mondhatjuk ki határozottan: ez hűbériség, ez nem, hanem az egyes jelenségek egyéniségét kell megragadnunk s ezeket az ideáltípushoz mérnünk, mint ha ennek, mint eszmének megvalósítására törekednénk. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a tiszta típus csak gondolkodásunk eszköze a történeti megismerés szolgálatában, mely az egyes folyamatokat, intézményeket sohasem ábrázolja. Heurisztikus eszköz, amennyiben a valóságot jellemző vonások megtalálását teszi lehetővé a nélkül, hogy a valóságot kifejezné vagy csak kifejezni iparkodnék is.⁶

A fogalommeghatározás ideáltípusos módszerét alkalmazzuk munkánkban annak ellenére, hogy ezt a módszert ethnológiai oldalról erős bírálatban részesítették.⁷ A kritika elismeri, hogy e módszernek vannak előnyei: a logikai simaság és a gondolati élesség, de hátrányait sokkal nyomósabbnak tartja. A tiszta típus ellentétbe kerül a valóság számtalan változatával; történetileg nem lehetséges hamis szkématiszáláshoz vezet, holott a földrajzi-történelmi adottságok, a szociális-politikai konstellációk csak az egyes esetekből érthetők meg; elhanyagolja a változó elemet, ami minden társadalmi jelenséggel jár. A név könnyen arra vezet, hogy „ideál” gyanánt fogják fel, amelyre valamely társadalom törekszik, s így valamely intézmény „helyes” vagy „tökéletes” kialakulásává merevül, holott a valóságban csak véglétet valósít meg. A tiszta típus egy kiagyalt

⁶ Freyer 299, Ginsberg 95, Weber 124, 154; Schelting, Alexander von: Die logische Theorie der historischen Kulturwissenschaft von Max Weber und im besonderen sein Begriff des Idealtypus (Archiv f. Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik 49, 1922, 623—752), kül. 708—9, 713—9, 727—9, és tőle: Max Webers Wissenschaftslehre (Tübingen 1934). — Hintze (75) is azzal kezdi a hűbériség lényegére vonatkozó tárgyalását, hogy ennek fogalma nem határozható meg, csak ideáltípusa, mely egyedi jelenségek: a frank birodalom és utódállamai fejlődésén alapul. — Az ideáltípus alkalmazására a gazdaságtudományban ld. ifj. Boér Elek: A közgazdaságtan rendszere és a politika (Budapest 1943, Ért. a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből, Új sor. I. 8.) 28 sk.

⁷ Thurnwald I, VIII—X, 31, II. 3—4. stb.

ideát önkényesen más korok és népek értékmérőjéül állít fel s ez semmiképpen sem jogosult, végül pedig helytelenül vegyít össze különböző variánsokat, mint az „anyajog” vagy a „totemizmus” fogalmával történt. Ezért Thurnwald szerint helyesebb „fogalmi típusokról” beszélni, melyeket a meglévő tapasztalati anyagból absztrakcióval kapunk s egyes gondolatmenetek végletes hangsúlyozását „véglettípusnak” mondani, mely nem az ideális helyzetet, sőt inkább a kiegyensúlyozottságtól, a középvonaltól való eltérést fejezi ki.

Minderre csak annyit jegyezzünk meg, hogy módszerünk helyes megértése és alkalmazása kizárja a Thurnwald részéről kifogásolt mozzanatokat s maga Weber is egyetértene vele abban, hogy az ideáltípusok nem világítótoronyok az események árjában, hanem csak gondolkodásunk magunkalkotta segédeszközei; koordinátarendszer tengelyei, amelynek vonalai a valóságban nem találhatóak meg. A tiszta típusok módszere éppen a valóság ezerféle lehetőségeinek megragadására és helyes jellemzésére törekszik, jellemző jegyeit a teljes történelmi anyag megismeréséből szűri le és tiltakozik az ellen, hogy típusait a történelemben megvalósuló, tudatosan követett eszméknek nevezzék. Az ideáltípus a történelmi valóság mérésére szolgál és ebben a folyamatban semilyen értékelés nincsen.

Végül még azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, mennyire illik bele a weberi tipológia a lépcsőelméletek közé; ennek gyakorlati következhései lesznek számunkra. Weber maga óva int tőle, hogy a típusoknak kiválasztott fogalmi jegyek alapján adódó sorozatát ezek szükségszerű egymásutánjának tekintsük. A minket közelebről érintő kérdésben pl. úgy nyilatkozik, hogy „az uralmi struktúra három alaptípusát nem lehet egyszerűen egy fejlődési vonalba egymás mögé állítani, hanem a legváltozatosabb módon egymással kombinálva lépnek fel.”⁸ A tipológia mégis magában rejti egy lépcsőelmélet elemeit, amennyiben egy gazdasági vagy társadalmi rendszerben a továbbhaladásra vezető ellentmondásokat és mozgató rugókat is feltárja. Így a „fejlődési tendencia” Webernél is kiegészítője az ideáltípusnak, de ez nem a valóságban érvényesülő történeti-szocioiógiai törvény, hanem csak a történelmi adottság megismerésének gondolkodásunkban létező mértéke. Így kell érteni a következőkben is azokat a megjegyzéseinket, amelyek egyes közösségek, vagy uralmi típusok egymásutánjára, r e n d s z e r i n t i sorrendjére vonatkoznak.

Ezzel ennek a fejezetnek a munkamódszerét is meghatároztuk. Sorra vesszük az államot logikailag megelőző vérségi közösségeknek,

⁸ Freyer 299, Weber 770.

majd az uralomnak típusait, külön foglalkozva a hűbériséggel és a rendiséggel. Mikor a tiszta típust meghatároztuk, röviden át fogjuk tekinteni, hogyan valósul meg az európai, elsősorban a nyugat-európai fejlődésben. Így saját adatainkat kettős szemszögből vizsgálhatjuk meg: mennyire közelítik meg a szociológiától kapott tiszta típusokat s mennyire illenek bele Európa általános jogfejlődésébe.

2. A vérségi közösségek

Az ókor és a középkor gondolkodói egyértelműen vallották, hogy az állam a patriarchális család kibővüléséből alakult ki. Ennek a felfogásnak utolsó nagy képviselőjét, Maine Henriket a múlt században az anyajog hirdetői, majd az evolucionisták váltották fel, akik az egyvonalú fejlődés rendjén a primitív promiszkuitás, majd a matriarchátus fokozatait helyezték az atyajogú család elébe. Végül ez az elmélet is megdőlt és az államnak a családból való származtatása helyett általánossá vált a szociológusok között az a felfogás, hogy az állam — s így az uralom — eredete nem a családnak nemzetiséggé és törzssé bővülésében, hanem a hosszú háborúk során történt leigázásban keresendő.⁹

Ha tehát nem is áll az a felfogás, hogy az állam a családból származik, kétségtelen egyrészt az, hogy a legprimitívebb népeknél a család helyzete igen erős, míg az államé gyenge és ingadozó, tehát, hogy a család az állam előtt jár; másrészt az, hogy a kezdetleges politikai kötelek a vérségi kapcsolaton épülnek.¹⁰ Vagy úgy — tehetjük hozzá —, hogy valóban a leszármazás azonossága köti össze tagjaikat, vagy úgy, hogy a hiányzó vérrokonságot a közös ős gondolatával pótolják, mesterséges tömörüléseknek is természetes színezetet kölcsönözve. Így indokolt az, hogy a hűbéri és rendi uralom fogalmának meghatározása előtt egy pillantást vessünk a családra és a magasabb vérségi közösségekre is, sőt ez szükséges is azért, mert a magyar jogfejlődésben a vérközösségnek talán a nyugatinál nagyobb szerep jutott, a hűbéri és rendi képleteket tehát folytonosan megújuló vérségi szálak szövik át és színezik.

A család és a belőle kinőtt társadalmi formák kiterjedésének és szerkezetének alakulására az ethnológia megállapítása szerint három tényezőnek van döntő hatása. Ezek: 1. Az élelemszerzés technikájának a földrajzi környezethez való viszonya. A vadászok és gyűj-

⁹ Barnes, Harry Elmer: *Sociology and political theory* (New-York 1925) 46—52.

¹⁰ Thurnwald II. 9—10; Koppers, Wilhelm: *Ehe und Familie* (*Hwb. der Soziologie* 112—22) 120.

tögetők ugyanazon a földdarabon kisebb egységekben élnek, mint a pásztorok; a férfi és a női nem közötti munkamegosztás is lényegesen befolyásolja a család szerkezetét. 2. A politikai közületnek az előző tényezőtől is függő nagysága, összetétele és az uralom módja; horda, nemzetség, csoporturalom alatt álló kötelék, deszpotikus állam más és más vérségi közösségeket alakítanak ki. A családoknak nemzetségekké egyesülése leginkább a földműveléssel függ össze, a nemzetségi kötelék bomlása az uralmi kötelékek (familia) kiterjedésével és jelentőségének növekedésével. 3. A két nemnek az utódok létrehozásában való részvételéről alkotott felfogás, amely igen különböző lehet.¹¹

A kiscsalád, szülők és gyermekek közössége ma őseredetinek tűnik fel előttünk, helyesen figyelmeztet azonban Weber, hogy a gyermekek születésére vonatkozó, imént említett nézetek lassú kialakulásánál fogva csak az anya és gyermekeinek viszonya ősi, mégpedig azért, mert a gyermeket éveken keresztül az anya táplálja és látja el. Az újabb néprajzi kutatás is tanuságot tesz róla, hogy az ősi vérségi közösségek igen kicsinyek s a kiscsalád csak az asszonyból és gyermekeiből áll. A férfi az asszony védelmezője és gyermekeinek barátja, de lényegében a külön életet élő férfiszövetség tagja. A nő-gyermekek csoport, melynek külön kis tűzhelyéhez a férfi is odatelepszik, a vérségi közösségek elemi sejtje.¹² A családtagok viszonyai azonban csak egy sajátos gazdasági közösség: a nagycsalád keretében vezetnek igazi közösségi cselekvésre.

A nagycsalád a rokonoknak az a csoportja, amely egy helyen együtt lakik és közös fő vezetése alatt áll. A régebbi irodalom éppen ezért házközösségnek nevezte. A kiscsaládtól abban különbözik, hogy több generációt egyesít, így házas gyermekeket utódaikkal együtt; a nemzetségtől viszont abban, hogy egy helyen együtt él és gazdálkodik, egységes vezetés alatt, élelemszerzésének területét és eszközeit pedig közös tulajdonként birtokolja (vadászterület, nyáj, szántóföld). A nemzetségnél hiányozhatik a közös lakóhely, az együttes gazdálkodás és az egységes vezetés.¹³

A nagycsalád tehát nemcsak vérségi, hanem ugyanolyan erővel gazdasági közösség is, sőt ez sajátos ismertetőjele. A felnőtt családtagok sem válnak ki a régi háztartásból, hanem munkájukat, keresményüket a közösség rendelkezésére bocsátják. A családi vagyont mindenkit egyformán illet, a vagyont kezelőjét a családtagok köz-

¹¹ Thurnwald II. 9.

¹² Weber 194, Thurnwald II. 10.

¹³ Thurnwald II. 22.

tögetők ugyanazon a földdarabon kisebb egységekben élnek, mint a pásztorok; a férfi és a női nem közötti munkamegosztás is lényegesen befolyásolja a család szerkezetét. 2. A politikai közületnek az előző tényezőtől is függő nagysága, összetétele és az uralom módja; horda, nemzetség, csoporturalom alatt álló kötelék, deszpotikus állam más és más vérségi közösségeket alakítanak ki. A családoknak nemzetségekké egyesülése leginkább a földműveléssel függ össze, a nemzetségi kötelék bomlása az uralmi kötelékek (familia) kiterjedésével és jelentőségének növekedésével. 3. A két nemnek az utódok létrehozásában való részvételéről alkotott felfogás, amely igen különböző lehet.¹¹

A kiscsalád, szülők és gyermekek közössége ma öseredetinek tűnik fel előttünk, helyesen figyelmeztet azonban Weber, hogy a gyermekek születésére vonatkozó, imént említett nézetek lassú kialakulásánál fogva csak az anya és gyermekeinek viszonya ősi, mégpedig azért, mert a gyermeket éveken keresztül az anya táplálja és látja el. Az újabb néprajzi kutatás is tanuságot tesz róla, hogy az ősi vérségi közösségek igen kicsinyek s a kiscsalád csak az asszonyból és gyermekeiből áll. A férfi az asszony védelmezője és gyermekeinek barátja, de lényegében a külön életet élő férfiszövetség tagja. A nő-gyermekek csoport, melynek külön kis tűzhelyéhez a férfi is odatelepszik, a vérségi közösségek elemi sejtje.¹² A családtagok viszonyai azonban csak egy sajátos gazdasági közösség: a nagycsalád keretében vezetnek igazi közösségi cselekvésre.

A nagycsalád a rokonoknak az a csoportja, amely egy helyen együtt lakik és közös fő vezetése alatt áll. A régebbi irodalom éppen ezért házközösségnek nevezte. A kiscsaládtól abban különbözik, hogy több generációt egyesít, így házas gyermekeket utódaikkal együtt; a nemzetségtől viszont abban, hogy egy helyen együtt él és gazdálkodik, egységes vezetés alatt, élelemszerzésének területét és eszközeit pedig közös tulajdonként birtokolja (vadászterület, nyáj, szántóföld). A nemzetségnél hiányozhatik a közös lakhely, az együttes gazdálkodás és az egységes vezetés.¹³

A nagycsalád tehát nemcsak vérségi, hanem ugyanolyan erővel gazdasági közösség is, sőt ez sajátos ismertetőjele. A felnőtt családtagok sem válnak ki a régi háztartásból, hanem munkájukat, keresményüket a közösség rendelkezésére bocsátják. A családi vagyont mindenkit egyformán illet, a vagyont kezelőjét a családtagok köz-

¹¹ Thurnwald II. 9.

¹² Weber 194, Thurnwald II. 10.

¹³ Thurnwald II. 22.

véleménye ellenőrzi, hiszen az intézménynek éppen mindannyiuk fenntartása a célja; a közös gazdálkodás kötöttségéből csak a szerzeményi vagyon tud később némileg kiszabadulni. A nagycsalád intenzív közösségi cselekvést jelent s a tekintély és kegyelet ősi forrása; a férfiak, a fegyverforgatók, az idősebbek autoritásával szemben a tekintély birtokosai és a nagycsaládtagok közötti pietás érvényesül. A nagycsaládban tehát gazdasági és lélektani tényezők fognának össze: a mindennapi javak kommunisztikus használati-fogyasztási közössége, kifelé való szolidaritás és szigorúan személyes pietásviszony. A nagycsalád halhatatlan, a családi vagyon használatából a meghaltak, kivetettek, emancipáltak kilépnek s az újszülöttek, adoptáltak belépnek. Nincs öröklés, de nincs számadás sem: mindenki ereje szerint dolgozik és szükségletei szerint fogyaszt.¹⁴

Ezt a közösséget megtaláljuk pásztoroknál és földművelőknél egyaránt: ott a nyáj, itt a föld közös tulajdon. Bár a szerzeményen még a nagycsalád tiszta típusánál is lehet magántulajdon, a technika haladása, a csere nagyobb lehetőségei és az idegenekkel való érintkezés sokszor a bomlás folyamatát indítják meg. Szabályként patriarchális a nagycsalád, mégis ismerünk eseteket, ahol a rokon-ságot az anyai vonalon számítják.¹⁵ A nagycsalád világszerte ismert alakja a délszláv zadruga, melynek önállósuló családjaiból (inokostina) idővel újabb zadrugák fejlődnek s az orosz derevnja, amelyből a mir-szervezet alakult ki.¹⁶ Ma már részletes kutatások tisztázták a finn-ugor és a török-tatár népek nagycsaládját, amelyeknek "eredményeit László Gyula könyvéből magyar nyelven is megismerhetjük. De ezekkel a magyar vérségi közösségek tárgyalásánál foglalkozunk majd bővebben.¹⁷

A nemzetség a rokonoknak az a csoportja, amely már nem tartja fenn a közös lakóhelyet, az együttes gazdálkodást és vezetést, de a vérségi összetartozást öntudatosan vallja, sőt gazdasági és jogvédelmi téren is érvényesíti. Már nem olyan ősi közösség, mint a nagycsalád; közösségi cselekvése szabálytalan és sokszor pusztán negatív. A nemzetségnek is gazdasági és szellemi ol-

¹⁴ Hóman, Munkái I. 410, Tagányi, Jogszokások 42, Vinogradoff, Outlines 261 sk., Murarik, Ősiség 27 sk., Weber 196—7.

¹⁵ Thurnwald II. 26—7, Weber 208.

¹⁶ Thurnwald II. 27—8, a zadruga és inokostina találó jellemzését a nagy lenyelvel jogtörténész, Balzer Oswald tollából ld. Wojciechowski, Z.; Oswald Balzer, RHD. 1933, 301.

¹⁷ Vinski, Zdenko: Die südslavische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum (Zagreb 1938). Bőséges kivonatait ld. László Gyulánál: A honfoglaló magyar nép élete (Budapest 1944) 168 sk.

dala van. Gazdasági téren az egykor a házközösséghez tartozóknak és utódaiknak várományosi közössége, amelyből következik ezeknek joga a családi vagyon elidegenítésébe való beleszóláshoz, a leány eladásánál való közreműködéshez és a vételárban való részesedéshez, gyám állításához stb. Szellemi téren a nemzetség minden hűség eredeti hordozója; olyan személyek, kiket az egymással való házasságkötés tilalma fűz össze, kifelé szolidárisak egymással. Gyilkosság esetén a nemzetség együtt áll bosszút, fizet jóvátételt, ill. részesedik belőle. Az istenek bosszújával szembeni szolidaritás nyilvánul meg az eskütársaságban, amikor a hamis esküért mindannyiukat éri a szankció. A megsértett érdeknek szolidáris önszegély útján szerez érvényt, így az egyes biztonságának és jogérvényesítésének garanciája.

Az idők folyamán túlságosan kibővült nemzetség ágakra szakadhat, de nem és ág között elvi különbséget nem tehetünk. Maga a nemzetség nem szükségképpen decentralizált házközösség, vagy több nagycsaládot egyesítő társadalmi képlet; ez lehet, de a nemzetségi kötelék át is metszheti a nagycsaládi közösséget, ha pl. az egyiket atyai, a másikat anyai vonalon számítják. Téves felfogása a nemzetségnek az u. n. „tisza nemzetségi szervezet”, amely Hóman szerint jórészt azonos származású nemzetségek egymás mellett folytatott élete saját gazdasági kötelékükben, de minden összetartó keret nélkül. A kifelé való szolidaritás, az exogámia s a nemzetség majd minden kritériuma más nemzetségeket lételez fel, mindnyájukat átfogó közösségben. Nem is szólva arról, hogy az eredetileg passzív nemzetség politikai működése nem belülről alakul ki, hanem külső hatalmi tényezők szorítják rá politikai, katonai vagy gazdasági célok szolgálatában. ¹⁸

A nemzetség a vérségi közösség legmagasabb formája, tagjait a közös leszármazás, valamint az egykori közös birtoklás fűzi össze. Előfordul, hogy idegeneket is befogad, de ekkor ezt a vérségi kötelékre utaló szertartások között testvérré kell fogadni. Ilyen fiktív rokonság az alapja egy törzs keletkezésének is, amely a nemzetségek kényszerű vagy önkéntes csatlakozásán nyugvó politikai közösség. Az ethnikai csoportok körébe tartozik, amelyek Weber meghatározása szerint a külső habitus vagy a szokások azonossága, vagy a közös mult alapján a közös leszármazás hitét tartják fenn. Ez a képzelt rokonság még nem közösség, csak — elsősorban po-

¹⁸ Hóman, *Munkái* I. 410—13, Tagányi, *Jogszokások* 42—3, Vinogradoff, *Outlines* 299 sk., Weber 201—2.

litikai — közösségek alakulását elősegítő momentum. A politikai közösségek viszont, bármilyen mesterségesek, rendszerint felébresztik az ethnikai közösség hitét, ha az egyesülők közötti nyelvi és szokásbeli ellentétek nem tulságosan élesek. Így igen hamar kialakul a közös összé emelt nemzetségalapító kultusza.

Amikor tehát népcsoportról, törzsről vagy népről beszélünk, mindig egy bármilyen laza politikai közösséget, vagy az erre való emlékeztést tételezzük föl. A törzs kifelé csak ott van világosan elhatárolva, ahol nagyobb politikai képlet alcsoportja, de ilyenkor rendszerint ez alkotta meg mesterségesen. A hellén, zsidó stb. törzsek kerek számai is ilyen törzsalakításra, néprendezésre mutatnak, bár ez ismét ethnikai alapokra támaszkodhatik. Az összetartozás hitét ezután a közös politikai sors táplálja, a közös szokások, a közös politikai cselekvésre (védelem, támadó hadjáratok) való megmozdulás tartják fenn. A törzsszövetség tehát nem mindig későbbi alakulat a törzseknél, bár magasabbrendű. A nemzetségek a törzsből és a törzsszövetségben is megőrzik gazdasági, jogi és kultikus összetartozásukat, csak a nemzetségek közötti vitákra keletkeznek új bírói tisztségek. A nemzetség nagy erejének kétségtelenül az az oka, hogy a legmagasabb fokú vérségi közösség, mely nemcsak alkalmi együttműködést kíván, hanem egész embert követel meg.¹⁹

Minket tárgyunk szempontjából elsősorban az a kérdés érdekel, hogyan válik a vérségi közösségekből uralmi képlet, azaz — a szó primitív értelmében — állam. A modern néptudomány itt különbséget tesz a földművelők és a pásztorok államalkotása között. A paraszttörzsek szervezete több-kevesebb faluból áll, melyek között nincs rangkülönbség. A földművesek állama úgy terjeszkedik, hogy idegeneket is bevon a termelő munkába, újabb és újabb sejteket képez, tehát demokratikus módon bővül. Életmódjuk folytán nincs szükségük nagyösszegű terményadóra, sem pénzszolgáltatásra leigázott idegen népektől. Másként van ez a nomád életmódhoz ragaszkodó pásztorok uralma alatt, amely messzebb terjed, különböző törzsek nagy számát fogja össze, de nem egyenletes, alapos szervezéssel, hanem felületesen. Nem vonja be az idegen törzseket saját életfenntartási módszerébe, inkább azok sajátos termékére: a gabonára van szüksége s azt terményadó formájában el is veszi tőlük. Hogy az adó forrása be ne duguljon, állandó hadikészültséget tart fenn, amelyet az alávetettek, a védelmet keresők is erősítenek.

¹⁹ Hóman, Munkái I. 414—8, Weber 219, 222—3.

Igy a szolganépek töredékeivel való keveredés során egyrészt erősített helyek keletkeznek a kisebb-nagyobb pásztorfönökök udvara körül, másrészt réteges és fokozatokra oszló arisztokratikus hűbérrendszer alakul ki. A földművesek ellátják magukat kenyérrel, a pásztorok másokra vannak utalva s így lesznek belőlük emberek pásztorai: politikusok.²⁰

A nemzetségből tehát nem lesz törzs, a törzsből nem lesz állam egyszerűen agglomeráció útján, hanem a hatalmi viszonyok különböző alakulása folytán számtalan úton haladhat egy nép a primitív vérségi közösségtől a fejlettebb politikai alakzatig. Nemzetség, törzs és állam között mégis genetikusan kapcsolat áll fenn. Az uralomra jutott nagycsalád, nemzetség vagy törzs szükségképpen eredeti méretein túl terjeszkedik, módfelett megerősödik és így (idegenek, rabszolgák, csatlakozók bevonásával) familiává lesz. Nem véletlen, hogy a nagy birodalmak alapítói mind atyajogú, agnát öröklést elismerő családokban élő népek. Erős uralom megszervezésének alapvető feltétele az uralmat gyakorló vérségi kötelék erős összefogása. A földesuraság is az atya-uralkodó alatt uralmi apparátussá szerveződő nagycsaládból, tehát az atyai hatalomból nő ki.²¹ Ez pedig az állandó területre támaszkodó uralom magja, amely esetleg az egész országra kiterjeszkedő, rabszolgák és alávetettek segítségével önellátásra eljutott nagybirtokká, oikos-szá növekedhetik.²²

Az uralkodó vérségi közösség mértéktelen erősödésének azonban a többiek alárendelése, sőt felbomlása felel meg. Az imént láttuk, hogy a pásztorok államalkotása arisztokratikus hűbériségen keresztül vezethet. De hűbéri kapcsolatba csak régi vérségi kötelékekből kiszakadt egyének vagy családok léphetnek; a familia nem tűr meg másfelé irányuló szolidaritást. Egyszóval: akár hűbéri, akár mástípusú legyen az uralom, az uralkodó vérközösségen kívül állók hasonló kötelékeit szükségképpen lazítja, vagy esetleg teljesen maga alá rendeli. Ezt természetes módon teszi lehetővé az eddig vándorló, nomád nép letelepedése, esetleg más, földművelő törzsekre való rátelepedése. A helyhez rögződő nagycsaládban, nemzetségben a vérközösségnél hamarosan fontosabb lesz a föld, és akik eddig nemzetségfők voltak, most földbirtokosi állásra törnek. A vérségi közösség ezzel elveszti eredeti jellegét, és ha nem bomlik föl teljesen, más jellegű közösséggé, familiává alakul. A földbirtok társadalom-

²⁰ Thurnwald I. 263—4.

²¹ Weber 207.

²² Weber 212—3.

kapcsoló hatása később lép föl, mint a vérrokonságé, s a gazdasági vonás kidomborításával ellensúlyozza a nagycsalád bomlását.²³

Ahol az állami szervezet beolvastja és konzerválja a vérségi közösségeket, ott a hűbériség és rendiség nem alakulhat ki, mint az antik államokban; gondoljunk az attikai phratría, spártai oba, római kuria szerepére. A középkori alkotmányfejlődést viszont éppen az a tény határozza meg, hogy az egyéniséget kiszakította, vagy felszabadította a család és a nemzetség kötelékéből s így új, szerződéses elhelyezkedését tette lehetővé a felemelkedő új hatalmaságoknál. A nemzetségek bomlása előbb-utóbb minden letelepedett középkori népnél bekövetkezett; vazallitás nem alakulhatott volna ki, ha a nemzetségi közösség sértetlenül fennmarad.²⁴

Az európai államokat kialakító germánok *civitas-ait* még Tacitus idejében is az előkelő nemzetségek vezették s egyes német törzseknél még a történeti korban is meg lehet figyelni a több kisebb kötelék egyesülését egy fő, a népkirály alatt.²⁵ Az uralom tehát itt is a vérségi közösségekhez kapcsolódott, de ezek lazulásával szükségképpen másféle, hűbéri módszerekhez nyúlt. A nyugati népek életében nem a római civilizációval való találkozás, hanem az Egyház befolyása volt a legfontosabb tényező. Az új vallási közösségnek, a kereszténységnek érdekei már a kezdet kezdetén (IV. század) az örökösödési jog átalakítására s különösen a régi családjogi kapcsolatok elszakítására irányultak. Hogy az Egyház vallási és szociális céljainak megvalósításához anyagi eszközökhöz jusson, a szabad rendelkezést propagálta, ez viszont az egyént önállósította a természetes vérválással szemben.²⁶ A germán államalapításokkal szemben plasztikusan fejti ki Hintze az Egyház szerepét: „Az Egyháznak igen nyomós okai voltak rá, hogy a nemzetségi szervezettel szembeszálljon. Mert először benne gyökerezett az ősök tiszteletével együtt a pogányság maradványa. Másodsor ragaszkodott a vérbosszúhoz, vagy a helyébe lépett jóvátételi rendszert teljesen

²³ A német fajelmélet hirdetői a „Blut und Boden” állítólagos ősi germán értékei köré valóságos mítoszt fontak, holott ezek a primitív társadalmak közösségformáló tényezői, minden fajti színezet nélkül. Legjellemzőbb erre, hogy pl. Sufflay Milán, a nagy horvát történétíró a vért és a földet nevezi a horvát nemzeti közösség fizikai és szellemi alapjainak, s a legismertebb tanulmányának „Horvát vér, horvát föld” címet adja, pedig itt igazán nem kereshetünk germán hatásokat. Ld. Mortigjija Tiasz: Sufflay Milán és az új horvát nacionalizmus, Magyar Szemle 45 (1943) 135.

²⁴ Hintze 153, 159—60, 180.

²⁵ Dopsch II. 26—7.

²⁶ Dopsch II. 207.

irracionális, az egyházi jog szellemével ellenkező módon kezelte. Harmadszor egyedül ellenőrizte a családjogot és mindenekelőtt konzerválta a végrendeleti szabadság kizárásával, amely az Egyháznak az egyházi alapítások dotálása végett legnagyobb érdeke volt.”²⁷ Az Egyház és a királyság egyesített erőfeszítése lazította meg Nyugaton a vérségi közösséget, s ezzel utat nyitott a hűbériség és rendiség kialakulásának.

Ne higyjük azonban, hogy a középkori hűbériség rendszerében teljesen kivesztek a vérközösség régebbi kötelékei. Az epika egy síkra helyezi a rokonokat a hűbéresekkel, s a legjobb kíséretnek azt tartja, mely hűbéresekből és rokonokból, vagy egyenesen hűbéres-rokonokból áll. A nagy rokonság hatalmat jelent lovagnál, polgárnál egyaránt. Fennmarad a szolidaritás a vérbosszú végrehajtásában és viselésében, az eskütársaságban, az egymásért való bajvívásban, a szegény közös viselésében, a jóvátétel fizetésében s a részesezésben. A gazdasági közösség megmarad akkor is, mikor a magántulajdont elismerik: vagyonközösség, elidegenítéshez való hozzájárulás, tiltakozás, nemzeti visszaváltás a nyugati jogoknak is elismert intézményei. A XIII. századtól a gens összezsugorodik, mély társadalmi változások bomlasztják; ekkor jelennek meg a családnevek.²⁸

Ezeknek a meg gondolásoknak a világánál tehát óvatosabban kell fogalmaznunk azt a tételt, hogy a vérségi közösségek helyébe a hűbéri kapcsolatok lépnek s az egyént teljesen körükbe vonják. A hűbériség és vérség intenzitása között bizonyos párhuzam mutatkozik: mikor az idők nehezek, a közhatalom erőtlen, az ember jobban érzi a másokhoz kapcsolódás szükségét. A fenyegetett egyén számára azonban a nemzetség nem elegendő támasz, ahhoz túlságosan változékony és bizonytalan. Ezért kell más kapcsolatot keresni, s ez a hűbéri viszony. Ahol a hatalmas agnát nemzetségek fennmaradtak, ismeretlen fogalmak a vazallitás, a feudum és a földesuraság (Északi tenger partvidéke, kelta szigetek). Mint Bloch helyesen mondja: „a rokonság ereje a hűbéri társadalom egyik lényeges eleme; aránylagos gyöngesége magyarázza meg, hogy volt hűbériség.”²⁹

²⁷ Híntze 161.

²⁸ Bloch I. 191—217.

²⁹ Bloch I. 220—1.

3. Az uralom típusai

Ha a hűbériség és rendiség fogalmainak *genus proximum*-át keressük, ezt nem valamilyen elvben, vagy gondolatban, még nem is a mélyükön rejlő viszonyban, hanem az emberi társulásnak abban a fajtájában találhatjuk meg, amelyet uralomnak nevezünk. Ennek a felismerését Weber Miksának köszönhetjük, ő dolgozta ki az uralom tipológiáját is hatalmas szociológiai rendszerében. A tiszta típusok keresésében tehát őt választjuk vezetőnknek, s gondolatait annál is inkább megismertetjük, mert újabb történeti irodalmunk az általa kovácsolt szociológiai fogalmakkal dolgozik anélkül, hogy ezeket helyesen és teljesen átfogná. Webert nehéz híven tolmácsolni, mert nagy szintézise, a „Gazdaság és társadalom” torzó maradt, olyan egyenetlenségekkel, melyeket alkotójuk, ha teheti, bizonyosan kicsiszolt volna. Elméletének fővonásai mégis tisztán kivehetők.

Uralom annak esélye, hogy bizonyos (vagy: összes) parancsainknak egy embercsoport engedelmeskedni fog; tehát nem minden hatalom vagy befolyás esélye. Az engedelmességhez lényegében hozzátartozik az, hogy az alávetetteknek legalább valami érdekük fűződjék hozzá, tehát hogy legalább bizonyos mértékben akarjanak is engedelmeskedni. Az uralomhoz ugyancsak nélkülözhetetlen igazgatási személyzet megszokásból, anyagi vagy érzelmi alapon, vagy eszményi indokból engedelmeskedik, de ezzel egy uralom sem elégzik meg, hanem legitimitásának hitét ébreszti és ápolja. Ennek minősége szerint változik az engedelmesség, a személyzet, az uralom jellege. Tehát az uralom típusait a legitimitás igénye alapján különböztetjük meg.

A legitim uralomnak három tiszta típusa van. 1. Legális uralom, melynek érvénye azon a hiten alapul, hogy bizonyos tételes rend törvényes, akit ez az uralom gyakorlására jogosít, parancsolni hivatott; legitimitási igénye tehát racionális. Ennél a törvényesen tétélezett személytelen rendnek s az általa meghatározott előljáróknak szól az engedelmesség, rendelkezéseik alaki törvényességének erejénél fogva s ezeknek körében. 2. Tradicionális uralom, amelynek érvénye az ősidők óta érvényesülő hagyományok szentségében és az

általuk hivatottak legitimitásában való állandó hiten alapul. Ennél a hagyomány-rendelte s a hagyományhoz kötött úr személyének, pietás erejénél fogva, a a megszokottnak a körében engedelmeskednek. 3. Karizmatikus uralom, amely egy személy szentségének, hősiességének vagy mintaszerűségének s az általa kinyilatkoztatott vagy alkotott rendszabályoknak járó nem mindennapi odaadáson alapul. Ennél a karizmatikusan minősült vezérnek, a kinyilatkoztatásban, hősiességben vagy mintaszerűségben való személyes bizalomnál fogva, a karizmájába vetett hit érvényesülésének körében engedelmeskednek.³⁰

Az így felvázolt rendszer megértéséhez tudnunk kell, hogy Weber csonkán maradt nagy műve két részre tagozódik. Az elsőben a szociológiai fogalmakat szinte dogmatikusan állapítja meg, a másodikban a világtörténelmi fejlődésbe ágyazva mutatja be. A második részben az u. n. legális-rationális uralomnak csupán modern formáját, a bürokratikus részletezi, a mai uralmi rendszernek mesterei jellemzésével; a tradicionális uralomnak viszont csak patrimonialis alakját elemzi, amely ennek leggyakoribb, tipikus esete. A vázolt három főtípust tehát az alábbiakban legális-bürokratikus, tradicionális-patrimonialis és karizmatikus uralomnak fogjuk nevezni. Sorrendben a középsőt hagyjuk utoljára, mint amely a legközelebről érdekel.

A legális uralom ezeken az összefüggő gondolatokon épül: hogy egyezkedéssel vagy rákényszerítéssel tetszés szerinti, kötelező jogot lehet alkotni; hogy minden jog tételes szabályok kozmossa s a jogszolgáltatás ezeknek az egyes estre való alkalmazása, a közigazgatás pedig a közös érdekek szolgálata ezek korlátai között s az általuk helyeselt elvek szerint; hogy az előljáró rendelkezéseiben a személytelen rendhez igazodik; hogy az alattvaló csak mint a kötelék tagja (állampolgár) s csak „a jognak” engedelmeskedik s amikor az úr parancsait teljesíti, engedeimessége nem az úr személyének, hanem a személytelen rendnek szól, az előljáró illetékességének korlátai között. A legális-rationális uralom alapvonásai: hivatali ügyek állandó, szabályozott üzeme, bizonyos hatáskörön belül (hatóság); hivatali rangrend; szakképzett tisztviselő-alkalmazta eljárási szabályok; a személyzet és az igazgatás anyagi eszközeinek teljes szétválasztása; a tisztviselő részéről történő hivatalkiszajátítás hiánya; aktaszerűség, írásbeliség. Mindezek megértetik velünk, hogy a legális uralom legtisztább típusa bürokratikus köz-

³⁰ Weber, 122, 124.

igazgatási személyzet segítségével valósul meg.³¹ A legális-bürokratikus uralom e röviden vázolt vonásainak ellentétét valósítja meg — más-más szempontból — az uralomnak másik két főtípusa.

A karizmatikus uralom ugyanis nem mindennapi, s így éles ellenpéttben áll mind a legális, mind a tradicionális típussal, amelyek a mindennap uralmi formái. A bürokratikus uralom az ő elemezhető szabályaival sajátosan racionális, a karizmatikus, mely nem ismer szabályokat, irracionális. A tradicionális uralom hagyományhoz, precedenshez kötött, a karizmatikus felborítja a multat, s így sajátosan forradalmi. Az uralomnak sem az úr, sem az igazgatási személyzet részéről történő kisajátítását nem tűri meg; csak addig legitim, amíg a karizma beválik és elismerésre talál.³² A karizma egy személynek rendkívüli (eredetileg: mágikus) tulajdonsága, melynél fogva természetfölötti, emberfölötti, rendkívüli erőkkel felruházottnak, Istentől küldöttnek, muntaképnek tartják és ezért vezérnek ismerik el. A karizma érvényét a beválása (eredetileg: csoda) révén biztosított szabad alattvalói elismerés dönti el, bár ezt nem a legitimitás alapjának, hanem az erre felhívottak kötelességének kell tekinteni. Ha a karizma tartósan nem válik be, ha a vezért istene (varázsereje) elhagyja, s főként: ha vezetése nem szolgálja az alattvalók jólétét, karizmatikus tekintélye eltűnhetik. Ez az „Isten kegyelméből való” uralom eredeti karizmatikus értelme. Ez a típus tehát szükségképpen, fogalmánál fogva rendkívül labilis.³³

A karizmatikus uralom minden vonása eltér azoktól, amelyekkel fentebb a legális-racionalist jellemeztük. Nincs szakképzett hivatalnokság, sem személyes függőség, vagy rendi minősültség alapján kiválasztott tisztviselőkar, csak tanítványok, kíséret, bizalmasok. A legális közigazgatásban ismert kinevezés, elmozdítás, előlépés fogalmi helyett a karizmatikus minősítés alapján történő elhívás érvényesül. A hatáskör és illetékesség, vagy a kisajátított hivatal helyett küldetésük és saját karizmájuk keretében működő küldöttek igazgatnak. A hierarchia ismeretlen, a vezér minden egyes esetben személyesen avatkozik be, ha a személyzet alkalmatlannak bizonyul. A racionális szabályozás, jogtétel, jogalkotás helyét a ki nyilatkoztatás, istenítélet, végső soron az úr szava foglalja el. Végül a tisztviselők fizetés vagy javadalmakkal való ellátás helyett az

³¹ Uo. 125—6, 650—78.

³² Uo. 141—2, 753, 758—9.

³³ Uo. 140, 755.

úrral szeretetközösségben élve, kommunisztikusan fogyasztják el a hívek adományait.³⁴

Karizmatikus uralom nemcsak primitív állapotok között található, Weber mesteri kazuisztikája bemutatja a karizmatikus hódító (Napoleon), uralkodó, művész, próféta mellett a karizmatikus pénzembert is; de minthogy a primitív népek gondolkodásának megfelelően, rendszerint ez a háztartáson túlmenő közösségi cselekvés első formája. A vezérnek a mindennapi élet során elhalványodó rendkívüli tulajdonságai egy nagy hadjárat vagy vadászat alkalmából mindig ismét feltűnnek és szerephez jutnak. Ha pedig tartós hadiállapot a fegyveres nép rendszeres gyakoroltatását teszi szükségessé, ha erre állandó uralmi apparátus alakul ki (kíséret), a karizmatikus hadvezérből király lesz. Az állam első formája rendszerint a karizmatikus királyság.³⁵ Ez azonban csak tulajdonképpen létrejött pillanatában létezik, mert személyhez kötött és labilis; mihelyt a közigazgatási apparátus állandósul, az uralomnak ez a rendkívüli típusa szükségképpen a mindennapi formákba: a tradicionálisba vagy a legálisba fordul át.

Ezt a folyamatot a karizma mindennapivá válásának nevezzük. Érdeke ez elsősorban a vezér nélkül maradt követőknek, a próféta távozása után egyedül maradt tanítványoknak, akik különféle módon próbálják megoldani az utód kérdését; de érdeke a közigazgatási személyzetnek is, mely hivatásából meg akar élni, s ezért sajátjává teszi a hatalom részeit és a szerzési esélyeket. Ezenközben a gazdasági élettől teljesen idegen karizma idomul a gazdasági feltételekhez, a vagyonszerzés követelményeihez, s személyes kegyadományból tárgyiassá válik, mely átruházható, megszerezhető, vagy hivatalhoz, intézményhez kapcsolódó lesz ezután. Csak a hatalom kisajátítóinak: az uralkodónak vagy személyzetének kijáró különös tisztelet emeli ki a mindennapiságból, egyébként teljesen kivetkőzik eredeti jellegéből, s vagy örökös karizmává lesz (uralkodóház, vezető nemzetségek), vagy hivatalivá (pápaság, királyavatás). Ez azonban már nem befolyásolja azt, hogy az uralom, amelynek a csúcsán az örökös vagy hivatali karizma birtokosa áll, belső szerkezeténél fogva patrimoniális, prebendális vagy feudális legyen.³⁶

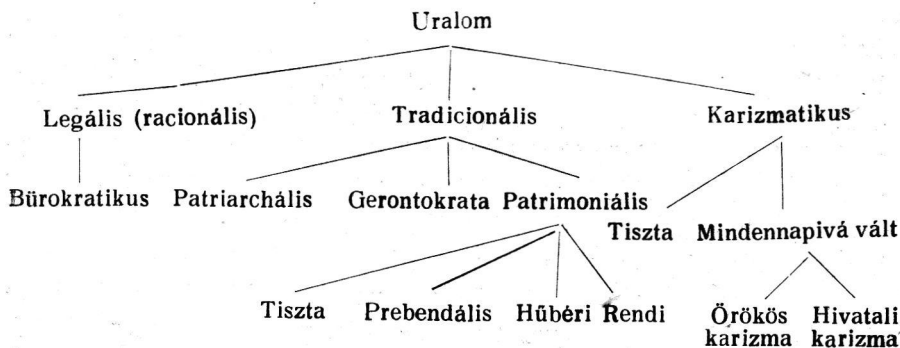
³⁴ Uo. 141, 754, 756, 760—1.

³⁵ Uo. 147, 756—7, 770—1.

³⁶ Uo. 143—6, 761—3, 771—2; az örökös és hivatali karizmáról bővebben 772—8.

A tradicionális uralom ugyancsak éies ellentéte a legálisnak, de egészen más szempontból, mint az előző típus. Sajátos arculata a legális uralom fent vázolt alapvető gondolataival szembeállítva világosodik meg előttünk: a tradicionalizmus nem ismeri az összefüggő jogrend és a jogalkotás lehetőségeinek eszméit, hanem teljesen a hagyomány alapján áll. Ez kelti fel és táplálja a legitimitás hitét, ez határozza meg az uralkodó személyét, ez követeli meg a közösséget egygyéforrasztó pietást. A legális rendszer előjárója, hivatalnokai, egyenrangú polgárai helyett itt az úr személyének engedelmességeknek „szolgái” és alattvalói. Az engedelmesség vagy az úr és az igazgatás feladatait végző „szolgái” hagyomány-szabta rendelkezéseinek, vagy a hagyomány-engedte önkényes intézkedéseinek szól. A szabad szférában az úr kegye, tetszése, hajlandósága, vagy nemtetszése alapján jár el, s ha elveket követ, ezek nem alakiak (mint a legális rendszerben), hanem az anyagi méltányosság, igazság és célszerűség. Itt a hagyomány-engedte önkény területén csak az a korlátozás érvényesül, hogy mit engedhet meg magának ő és személyzete szokás szerint anélkül, hogy alattvalóinak ellenállását hívja ki, de akkor sem a fennálló rendszer, hanem a maga és szolgáinak személye ellen, a hagyomány védelmében (tradicionalista forradalom). Ennek a típusnak alosztásai Weber rendszerében a patriarchalizmus és gerontokrácia (igazgatási személyzet nélkül gyakorolt uralom), valamint a patrimonializmus, s ennek keretében a személyzet ellátásához mérten a prebendalizmus, feudalizmus és a belőle kibontakozó rendi uralom.³⁷

³⁷ Uo. 130—1, 133. Mint említettük, a Gazdaság és Társadalom két része között némi eltérés mutatkozik a terminológiában; a második részben Weber láthatóan a tradicionális uralom szinonimájának tekinti a patrimonializmust (pl.: patriarchális patrimonializmus 750), másutt a patriarchális uralom sajátos esetének tekinti ezt (683). Számunkra a tradicionális uralomnak csak patrimonialis változata a fontos, ezért mi is ezzel dolgozunk ezután.

A patriarchális uralom a nagycsalád szoros, személyes együttéléséből nő ki, s a személyes pietás-viszonyon nyugszik. A családfő tekintélye egyaránt köt asszonyt, gyermeket, rabszolgát, s a hosszantartó életközösségből kialakul az Istentől rendelt örök szabályoknak, a hagyománynak képzete. Ebből a pietás-viszonyból fejlődik ki a patrimonialis uralom akkor, ha a családfő hatalmát a földnek és gazdasági felszerelésnek a fiúk és más függő nagycsalád-tagok részére való kiadásával decentralizálja. Ilyenkor az urat csak a hatalmában állók jóindulatához és munkakerkölséhez fűződő saját érdeke korlátozza, a termelés során azonban mindkét félre kötelező szolgálati szabályozás nő ki a gyakorlati megkötöttségből, s ezáltal megszületik a hagyomány-irányította sajátos uralmi képlet: a földesuraság. A földbirtok, a patrimonium politikai közösségeknek szolgál alapjául; a fejedelem nagyobb területen uralkodik, mint saját birtoka, de azt is azonos elvek szerint iparkodik megszervezni. „Ahol az uralkodó politikai hatalmát, tehát nemdominiális, az alattvalókon fizikai kényszert alkalmazó uralmát a patrimoniumon kívüli területek és emberek: a politikai alattvalók fölött elvileg éppen úgy szervezi meg, mint házi hatalmát, patrimonialis államról beszélünk.” Ilyen a kontinentális birodalmak nagyrésze az újkor küszöbéig. A „politikai uralom” ezekben csak fokozatban különbözik a házi hatalomtól, s a nem-patrimonialis alattvalóktól kicsikarható szolgáltatásoknak, ill. ezek szabadságának mértéke mindig a konkrét erőviszonyoktól függ.³⁸

Típusunk alapvonásai, mint a fent tárgyaltaké is, az igazgatási személyzettel és ennek működésével függnek össze. Az udvari méltóságok: az udvarispán, kamarás, asztalnok; pohárnok stb. az egész világon a házi gazdasági igazgatásból fejlődnek ki, s a nem házi feladatokat az úr tetszése szerint, alkalmi megbízatás alapján látják el, majd ezek később (sokszor külsőséges rokonság szerint) házi teendőikhez kapcsolódnak. Az úr elsősorban igyekszik őket a neki alávetett rabszolgákból, kliensekből, szabadosokból, jobbágyokból stb. toborozni, de nem tudja elkerülni a szabadok alkalmazását sem; ezektől azután megkívánja, hogy vele ugyanolyan személyes függő viszonyba lépjenek, mint patrimonialis alárendeltjei. Ez adja meg éppen valamely hivatalnokréteg patrimonialis jellegét (Karoling „pueri regis”, szicíliai „familiares”!). Az ilyen tisztviselőknél természetesen ismeretlen a tárgyas szabály szerinti hatáskör, a szilárd racionális rangrend, a szabályozott szerződéses alkalmazás és előlé-

³⁸ Uo. 679—85, 709. Az idézet 684.

pés, a szakképzettség követelménye, az állandó (pénzbeli) javadalmazás.³⁹

Ezeknek a patrimonialis hivatalnokoknak a működése voltaképpen az összes középkori európai államokra jellemző. Hatáskör hiányában az úr alkalomszerűen, önkényesen adott, majd állandósuló, gyakran hagyományossá váló felhatalmazásai versengenek egymással, ennek háttere persze a minél több bírói illeték megszerzésének vágya. Ez a verseny alakítja ki a joghatóságokat, amelyek a tisztviselő személyes jogai közé tartoznak, s ezek körében ő éppen úgy oszthat kegyet vagy sújthat le a hagyomány (tehát a szerzett jogok) s az úr parancsának határai között, mint maga az úr. „Hivatalos ügy” és „magánügy” határai érthetően elmosódnak, vagyis az uralom éppen olyan tulajdonná válik, mint a magánvagyon, így eladható, elzalogosítható, megosztható lesz. Hiányzik a tárgyi hivatali kötelesség gondolata is; a „személyválogatás nélkül” bürokratikus elve helyett itt minden a hivatalnok és a kérelmező személyes viszonyán fordul meg. „A patrimonialis hivatalnok egész helyzete tehát, a bürokráciával szemben, az úrnak való tisztán személyes alávetettségi viszonyából következik, s az alattvalókkal szembeni helyzete csak ennek kifelé fordított oldala. Az úr ott is korlátlan hivatali engedelmességet követel, ahol a politikai tisztviselő személy szerint nem udvari alattvaló. Mert a patrimonialis hivatalnok hivatali hűsége nem tárgyi szolgálati hűség tárgyi feladatok iránt, amelyek terjedelmét és tartalmát szabályokkal határozzák meg, hanem a szolgálati hűsége, mely szigorúan személyesen az úrra vonatkozik, elvként egyetemes pietás- és hűségkötelezettségének alkotórésze. Azért és annyiban részesül ennek méltóságában másokkal szemben, mivel és amennyiben személyes alávetettje az úr hatalmának... Tehát minden, a mi fogalmaink szerint szabályzatot jelentő szolgálati rend, mint általában a patrimonialisan kormányzott állam minden közrendszabálya, végtére is személyek tisztán szubjektív, az úr adományozására és kegyére visszavezethető jogainak és kiváltságainak rendszere. A bürokratikus államélet objektív rendje és személytelen célokra irányuló tárgyiassága hiányzik. A hivatal és a közhatalom gyakorlása egyrészt az úr, másrészt a hivattal jutalmazott tisztviselő személye érdekében, nem tárgyi feladatok szolgálatában történik.”⁴⁰

A hivatalok kisajátítása az úr hatalmát személyes kiváltságokra

³⁹ Uo. 131, 155, 693—4.

⁴⁰ Uo. 132—3, 675—97, 703. Az idézet 697.

alapított, nehezen megtámadható parancsadási jogok kötegere bontja (stereotipizálás), ezért ő minden eszközzel igyekszik ezt meggátolni: hatalmi területének szabályszerű beutazásával, személyes garanciákkal, a polgári és katonai igazgatás elvalasztásával. A kisajátítás azonban — mondhatjuk — szükségszerű folyamat, mert szorosan összefügg a tisztviselők ellátásával. Ezt — a bürokratizmus készpénzösszegeivel szemben — vagy az úr asztala biztosítja, vagy javadalmak, vagy hűbérek. Javadalom Weber szerint főleg természetbeni kiutalás az úr jószág- és pénzkészleteiből, szolgálati birtok, vagy el-sajátított kamat-, illeték- vagy adóbevételi esély, ha hagyományos terjedelemben mindig újra kiadják s nem válik örökössé. Az igazgatási személyzet ilyen módon történő ellátása: prebendalizmus.⁴¹ Azt a tételt, hogy a szolgálat fejében juttatott földbirtok még nem hűbér, immár hazai irodalmunk is elfogadta. A hűbérnek s a hűbériségnek más ismérve van.

A hűbériség magva az úr és vazallus közötti személyes viszony, az u. n. hűbérviszony, amelytől el nem választható egy hasznothajtó birtoknak vagy jognak, az u. n. hűbérnek adományozása. A hűbér mindig sajátta tett úri hatalmat jelent, tehát emberek fölötti parancsolás jogát, amely gyakorlójának úri existenciát biztosít. Ez választja el elsősorban a javadalomtól.⁴² Tárgya lehet az úr háztartásában való parancsolás, a közösséget illető gazdasági jog (adó, szolgáltatás) és közhatalom egyaránt (bírói és katonai hatóság szabadok fölött), de az utolsóval felruházottak rendszerint magasabb rendi állást élveznek. Ezek a hatalmak rendesen földbirtokhoz kapcsolódnak, a jövedelmező jogok mellett ez a hűbér rendszerinti tárgya, így „minden igazi feudális képlet patrimonialis alapon nyugszik”. Az uralkodó jogainak eladományoz-

⁴¹ Uo. 136, 151, 697, 703—4. Megjegyzendő, hogy Weber a prebendalizmust javadalom-feudalizmusnak, a hűbériséget pedig hűbér-feudalizmusnak is nevezi, mi azonban semmiesetre sem kívánunk a magyar „hűbériség” és az idegen „feudalizmus” szavak között különbséget tenni.

⁴² Uo. 136, 148, 726. A javadalom és a hűbér megkülönböztetése Weber alapvető gondolata, s a fogalmak tisztázásához nagyban hozzájárul. További, jogi különbségek szerinte: a javadalom életfogytig tartó, nem örökölhető hivatali jövedelem, valódi vagy fiktív szolgálatokért, a hűbér örökölhető. Az a hivatalnak szól, csak „használják” (egyházi beneficium), ez a hűbéres tulajdona, bár a szolgálat érdekében el nem idegeníthető és meg nem osztható. A javadalmast a hivatali kiadások ritkán terhelik, a hűbérest mindig. De a lényeges különbség az, hogy a javadalmas tárgyi hivatali köteleességekkel terhelt pusztá haszonélvező, járadékos, a patrimonialis függésen kívül álló szabad hűbéres viszonyát pedig nagyigényű becsületkódex szabályozza (727).

zása a legkülönbözőbb jogterületeken megtalálható, de még nem hűbériség, csak ha sajátos vazallusi hűségviszonnyal van kapcsolatban.⁴³

Ennek a viszonynak négy jegye van, melyek együttes megvalósulása jelenti a hűbérviszony tiszta típusát. 1. Személyesség: az úr és a vazallus életére szól, s ez szabja meg a hűbér birtoklásának időtartamát is. Mikor a fokozódó kisajátítás elhomályosítja az úrtól kapott jogok karizmatikus küldetés-jellegét, s a beneficiumot örökletessé teszi, az örökös nem lép automatikusan az előd helyébe, hanem csak vállalja és megújítja a hűségígéretet; de az elv, hogy az úrnak ilyenkor kötelessége a hűbért nála hagyni, már eltérést jelent a viszony eredeti természetétől. 2. Szerződéses jelleg, nem patrimoniális alárendeltség, tehát szabad emberek megállapodása, mely a szolgálatba lépő megbecsülését nem csökkenti, hanem éppen emeli. A szerződés tartalmazza a hűbér fejében járó ellenszolgáltatás megállapítását is, mely a feudalizmus katonai eredetének megfelelően elsősorban katonai, valamint igazgatási feladatok ellátását jelenti; tehát a hűbér szerződés mindig visszterhes. 3. A szerződő felek szabadsága, sőt a közönséges szabadoktól megkülönböztető rendi (lovagi) életmódja és becsületérzése, mely magatartásukat döntően befolyásolja. A kialakult hűbérrendszer már nemcsak pietásra, hanem a vazallus magasabb megbecsüléséből következő rendi méltóságérzésre hivatkozik, s így hadseregét teljesítményekre képesebbé, urához ragaszkodóbbá teszi. A vazallusok az úr becsületét a magukénak érzik. 4. A hűbér szerződés nem közönséges jogügylet, hanem egyenlőtlen jogú testvérré fogadás, melyből az említett lovagi becsületfogalmon alapuló, szorosan meghatározott kölcsönös hűség-kötelezettség következik. — Összefoglalva tehát a hűbérviszony sajátosan olvasztja egyé a legkülönbözőbb elemeket: szorosan személyes hűségviszonyokat, a vazallus rendi becsületérzését, a jogok és kötelezettségek szerződéses rögzítését, ezeknek egy adott járadékforrással való összekapcsolását, tehát dologiassá tételét, végül a birtokállapot örökös biztonságát.⁴⁴

Hűbériség (Webernél: hűbérfeudalizmus) most már akkor áll

⁴³ Uo. 136, 149—50, 726, az idézet is itt, 727.

⁴⁴ Uo. 146, 148—9, 725—9. A fogalom rövid összefoglalása így szól: Hűbér a kisajátított úri hatalom, ha szerződésnél fogva elsősorban egyénileg minősülteknek adják és ha a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket elsősorban konvencionális rendi, mégpedig katonai becsületfogalmak irányítják. (136). — Webernek ezt a meghatározását ismerteti a fentiekől némileg eltérően Mályusz, Társadalom 316—8.

lenn, ha a közigazgatási személyzet ellátása nem a fentebb megismert módokon (természetben, javadalmakkal), hanem hűberek útján történik. Ez a rendszer a hagyomány és önkény kettősségén alapul, s így szükségképpen bizonytalan tiszta patrimonialis uralomnak a szabványosítás és az úr-vazallus viszonyának rögzítése irányában fekvő határeset. Az egyén és egyén között fennálló viszonynak a politikai közösség igazgatásában való érvényesülése a hűbéri igazgatás (hűbéri hatalom-megosztás), amelynek tiszta típusa a következő ismertető jegyeket tünteti fel: 1. Az úr hatalma megoszlik közte és hivatalnokai között, de nem natáskörök szerint, tehát minőségileg, mint a legális rendszerben, hanem mennyiségileg, föld és nép szerint. A parancsadás joga a tisztviselő sajátja, határait egyfelől az adományozás, másfelől az alattvalók kiváltságai és más parancsolók szerzett jogai szabják meg. Ezzel szemben a köteleességek teljesítésével járó költségek is a tisztviselő magánterhei, amelyeket főként patrimonialis alattvalóinak szolgáltatásaiból fedez.⁴⁵ 2. Ennek következtében az úr hatalma annak esélyére szorítkozik, hogy a vazallusok hűségigéretük alapján teljesítik köteleességüket. A fejlődés során a vazallusok természetesen a terhek mérséklésére s birtoklásuk megszilárdítására törekednek; erről még később lesz szó. 3. A közköteléket (államot) teljesen az úr és vazallusai, valamint ezek alhűbéresei közötti személyes hűség-viszonyok rendszere pótolja; az úrnak csak saját hűbéreseivel, ezeknek ismét a sajátjaikkal szemben van hűségigényük. Így az alhűbéresek közvetlen fegyelmezésének minden lehetősége hiányzik, s az uralkodónak nem mindig sikerül közvetlenül hozzájuk férnie. 4. Az úr csak hűtlenség (felonia) esetében vonhatja el a hűbért vazallusától s ez az övétől. Ilyenkor rá van utalva a többi hűbéresek segítségére vagy a hűtlen alattvalóinak passzivitására, amit csak akkor ér el, ha ezek is hűtlenségnek tekintik társuk ill. uruk cselekedetét. 5. A hűberek és alhűberek rendje szerint tagozott hierarchia áll fenn, ez azonban nem esik egybe a fellebbviteli rendszerrel. 6. Akik nem mint az úri hatalom részesei helyezkednek el a hűbéri rangrendben, azok „jobbágyok”,

⁴⁵ Ez persze jellemvonása a patrimonialis uralomnak is, mely minden úri hatalmat kisajátított gazdasági esélyként kezel. A kettőt nehéz elválasztani, s Below figyelmeztet is arra, hogy a középkorban nincs tiszta patrimonialis vagy tiszta hűbéri jellegű politikai kötelék (Weber 137). Másrészt maga a patrimonialis rendszer is fennmaradhat, ha a hivatalokat nem adják hűbéerbe, s ilyenkor a hűbérrendszer mint a közigazgatás egy részének szerkezete kapcsolódik be a patrimonialis vagy prebendális államba. (726).

tehát patrimoniális alattvalók. A hűbértartóknak hagyományos helyzetükhöz és a velük szemben érvényesülő fegyveres hatalomhoz mértén vannak alávetve; az úr közvetlen hatalma csak ott érvényesül, ahol éppen tartózkodik. Aki nem vazallus, annak alattvalónak kell lennie, a *nulle terre sans seigneur* elv ezt is jelenti. A magyar adatok értékelésénél erre is bővebben ki fogunk térni.⁴⁶

Mint hogy az igazgatás eszközeinek birtokában levő vazallusokkal szemben az engedelmességükre utalt uralkodó hatalma nagyon prekárius, állandó küzdelmet folytat ellenük, amelynek eszközei általában az alhűbéreseket hűségének biztosítása, a közhatalmak gyakorlásának ellenőrzése és saját igazgatási személyzet alkotása. Az úr ilyen irányú intézkedései folytán a tiszta hűbéri igazgatás sehol sem valósul meg tartósan, viszont a vazallusok összefogása létrehívja a rendi korporációkat, a rendi uralom alapelemeit. A külső erők csak erősítették és növelték az igazi hűbériségben — mint láttuk — alapjában létező rendi orientációt, amely a szabadság, rendi becsület és a lovagi életmód követelményeiben jutott kifejezésre. Míg az egyes hűbér a vazallus saját jogává lett, a hűbérek összességére a rendi szempontból minősült várományosok összessége támasztott igényt, úgy tekintvén ezeket, mint a rend tagjainak a hűbérkényszer révén biztosított ellátási alapját.⁴⁷

A rendiség fogalmának meghatározásánál Weber az osztály és rend megkülönböztetéséből indul ki. „Míg az osztályok a termeléshez és a javak megszerzéséhez való viszony, a rendek a javak fogyasztásának az életmód sajátos fajai alakjában megjelenő elvei szerint tagozódnak.” Osztály olyan embertömeg, amely azonos osztályhelyzetben van (ez a javak fölötti rendelkezés mértékéből, értékesítési módjából származó külső állás és belső ételsors esélye), *rend* pedig olyan emberek sokasága, akik azonos rendi helyzetben vannak, tehát egy kötetlenül belül hatásosan igényelnek kiváltságos helyzetet a társadalmi megbecsülésben. A rendi helyzet nyugodhatik osztályhelyzeten, de nem csak ez határozza meg: a pénz, a vagyon egymagában még nem rendi minősítés, a vagyontalanság nem kizáró ok, bár azzá lehet. Az „osztálytársadalom” tagozódása főként osztályok, a „rendi társadalomé” főleg rendek szerint történik.⁴⁸

⁴⁶ Uo. 136, főleg 149, 150, 723—4, 731, 733—5.

⁴⁷ Uo. 149—1, 732.

⁴⁸ Uo. 177—80, 631—2, 635, 639, az idézet is itt. — Kautsky szerint is: (Die materialistische Geschichtsauffassung II. Berlin, 1927, 8—18) a termelési eszközök és a termelvények fölötti rendelkezés alapján válnak

A rend meghatározása tehát nem a vagyoni helyzetre, hanem egyedül a társadalmi megbecsülésre épül. Ehhez igen könnyen járulhat a jogi kiváltságolás is, ha a gazdasági hatalommegosztás és a társadalmi rend állandósul. A különös megbecsülés alapjai: 1. Sajátos életmód, amelyet minden rendtagtól megkívánnak, s vele jár a társasági érintkezésnek s a házasságkötésnek az egyenrangúakra való korlátozása. Az életszabályok irányítója a konvenció, minden rendi társadalom jellemzője. 2. Az életmód összefügg a rend tagjainak hivatásával, amelyre tapasztalati vagy racionális nevelés készít elő s amely az életformát döntően befolyásolja (hivatásrendek), vagy a leszármazással, amelynek különös presztizsében az örökös karizma nyilvánul meg (születési rendek). 3. Eszmei vagy anyagi javak vagy esélyek monopolisztikus kisajátítása. A különböző ruhákhoz, ételekhez, fegyverekhez stb. való tiszteleti jogok mellett anyagi monopóliumok állanak: bizonyos hivatalok rendileg zárt csoportok kizáró monopóliuma lesznek; bizonyos javaknak, különösen lovagi birtokoknak és jobbágyoknak birtoklása, végül bizonyos szerzési módokkal való élés, pozitív vagy negatív. Tehát egyes hivatalokat, birtokokat csak a rend tagjai tarthatnak kezükben, vagy egyes kereseti források: racionális, üzletszerű szerzés, fizikai munka elvannak zárva előlük. Az ilyen munka azért számít föltnak a rendi tisztességen, mert a piac nem ismer tekintélyt, a rendi tagozódás pedig éppen ezen épül fel.⁴⁹

A rendi uralom, ill. rendi hatalom-megosztás éppen ezen az utolsó jellemvonáson sarkall. Jellemzője tehát 1. bizonyos úri jogoknak és a megfelelő gazdasági esélyeknek kisajátítása egy rendi réteg számára, ami korlátozza a kinevezés szabadságát és a hatalmat az úr és az igazgatási személyzet között osztja fel.⁵⁰ Ezt a vonást a rendi alkotmány leírásánál később dualizmusnak fogjuk nevezni. 2. Rendi képviselő; a hatalom kisajátítói cselekvésének, tehát a rendi gyűlés hozzájárulásának a kiváltságosok személyén túl kötelező ereje van a nem kiváltságos rétegekre is, de a képviselők megbízás nélkül saját jogon, kiváltságuk alapján járnak el. 3. Az úri jogokat kisajátítók, a kiváltságoltak szövetségei az úrral kötött kompromisszum által esetről-esetre szabályokat alkotnak és (kivételesen) saját

szét az osztályok, fogalmukhoz azonban az egymás közötti ellentét, a ki-
zsákmányolók és ki-
zsákmányoltak küzdelme is hozzátartozik.

⁴⁹ Weber 177—80, 631—9.

⁵⁰ Weber (134—5) nem követhetjük abban, hogy az állásoknak és az igazgatás eszközeinek a személyzet egyes tagjai számára való kisajátítását is rendi uralomnak nevezi.

igazgatási személyzettel is hajtják végre: rendi országgyűlés. 4. És bár a prebendális-feudális közkötélék „az úr, a tisztviselők és az alattvalók teljesen konkrétan meghatározott, egymást keresztező és korlátozó alanyi jogainak és kötelességeinek kozmosza vagy akár káosza is”, s ezek együttműködését alig lehet államnak nevezni, mégis rendi államról beszélünk, ha minden jog és kötelezettség szerződéses biztosítása s az ebből származó merevség miatt a hatalom birtokosainak, a kiváltságosoknak (kik között az uralkodó is csak egy) esetről-esetre való paktálása krónikus állapotná lett, amelyet bizonyos körülmények között tételes renddé emeltek. Ennek előfeltétele, hogy a hűbéresek (ill. a hatalom kisajátítói) jogközösséggé egyesüljenek, létrehozója pedig az új közigazgatási szükségletekhez, elsősorban a politikai és katonai igazgatás pénzszükségleteihez való alkalmazkodás. Hiszen itt mindenkinek magának kell igazgatási költségeit fedeznie, s így a más közösségekkel folytatott küzdelemben nagyobb pénzösszegek előteremtése a hatalom összes birtokosainak együttműködését teszi szükségessé. Ez teszi a kiváltságosokat rendekké s az alkalmi társulásokat állandósuló politikai egységekké.⁵¹

Feltűnhetett, hogy az úr hatalmának az igazgatási személyzet részére történő kisajátítása egyaránt szerepelt a patrimonialis, hűbéri és rendi uralom tiszta típusának jellemzésénél. Ez korántsem ellentmondás. Ha jól értjük Webernek a rendiséget illetően befejezetlenül maradt rendszerét, az utóbbi két típus a patrimonializmus alosztálya, amennyiben mindkettő feltűnteti annak — a középkor beható ismeretéből leszűrte — vonásait is; a rendiség pedig nem a hűbériséggel szemben érvényesülő új társadalmi erő alkotása, hanem a benne rejlő alapvető tendencia erősebb érvényesülése. A harcosrendek tagozódásáról készített vázlatában Weber karizmatikus (kíséret), tradicionális (ministeriálisok) és hűbéres rendeket különböztetett meg.⁵² Ebből is az következik, hogy a rendek kialakulása és a rendi hatalom-megosztás a legális uralomtól eltekintve a többieknél egyformán megvalósulhat, s így helytelen a most vázolt rendszerben karizmatikus, patrimonialis, hűbéri és rendi típusokat mint egymást követő és kizáró formákat felismerni. A rendszer megalkotója szerint sem szükségszerű lépcsői a hűbériség és a rendi állam a patri-

⁵¹ Weber 134—5, 137, 172, 695, 735—6. Mályusz (Társadalom 350—1) csak a 4. pontot ismerteti, s ezzel szerintiünk hibás képet ad Weber felfogásáról; ezt viszont megmagyarázza az a tény, hogy a szerzőnek már nem volt módjában a rendi uralom tárgyalását befejeznie, s így minden összefoglalás szükségképpen sok egyéni vonást tartalmaz.

⁵² Weber 640—1, hozzá 694.

moniólis uralomtól a bürokratikusra való gyakori átmenetnek, sőt gyakran akadályozói is.⁵³

Az uralom tipológiáját áttekintve le kell szűrniünk tehát azt a következtetést, hogy a rendiséget általában a hivatalok és jogok egyéni kisajátítását lehetővé tevő más formának: patrimoniólis, prebendólis vagy hűbéri uralomnak kell megelőznie. Nem ismeretes egyelőre olyan eset, hogy pl. az örökös karizmán épülő u. n. nemzeti állami egyenesen rendivé alakult volna át. Webernek egyik kitérője, Hintze Ottó ugyan azt állítja, hogy a hűbériség és rendiség összefüggése nem szükségszerű, hanem éppen a középkori „keresztény-germán szintézis” sajátja. Abban igaza van, hogy Keleten számos példája van az olyan (tágabb értelemben) hűbéri államrendnek, amelyből nem fejlődik ki korporatív szervezkedés, abban azonban már téved, hogy több európai államban van kétségtelen rendi alkotmány nélkül, hogy kifejtett hűbériség előzte volna meg.⁵⁴ Ezt a tételt azzal magyarázza, hogy a nyugati társadalomfejlődés kiszabadította az egyént a Keleten mindvégig uralkodó családi és nemzeti kötelekből, s ezzel képessé tette a szabad egyesülésre. Míg az antik városállam megőrizte a nemzeti közösséget, a középkori királyság és az Egyház egyesített erőfeszítése megtörte s új szervezeteket állított helyébe. Az ilyen új képződmények azokban az államokban találhatók, amelyek a hűbériség kerülője nélkül közvetlenül törzsszövetségből lettek államokká. Itt a fegyverfogható nemzeti társaságok összessége mint nemesi nép jelent meg, mely kedvező alkalmakkor privilégiumokat csikart ki az uralkodótól: a rendiség alapfeltételeit tehát nem hűbériség; hanem a kiváltság-rendszer teremtette meg az ilyen u. n. privilégium-államokban (Privilegienstaaten).⁵⁵

Ezt az eredményt Hintze éppen a magyar és a lengyel társadalom vizsgálatából szűrte le; mivel azonban ezekre nálunk Marczali és Timon német könyvei, a lengyeleknél pedig hasonlóképpen romantikus-nacionalista kutatók dolgozatai állottak rendelkezésére, ezeket pedig a mai történeti kritika már nem ismeri el helytállóknak, megállapításai nem változtatnak a fent megjelölt tételen. Ezt befe-

⁵³ Uo. 736. — Mályusz Elemér a Weber-féle típusok határozott egymásutánját veszi fel (karizmatikus — hűbéri — rendi) s ebből a magyar társadalomfejlődésre is következtetéseket von le. Ezzel a kifejtettek szerint eltér a lépcsőelméletekkel szembe helyezkedő mintaképtől, s így következtetései sem állhatnak meg. Részletesen alább, az egyes korszakoknál foglalkozunk velük.

⁵⁴ Hintze 93, 135.

⁵⁵ Uo. 149—53, 160—1.

zésül úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a szociológia megállapítása szerint a rendi uralom szekundér jelenség, tehát nem közvetlenül a politikai köteléket megelőző vérségi közösségekből, hanem valamilyen másik uralmi formából, Nyugateurópában különösen a hűbériségből sarjad ki. Ezzel a társadalomelméleti felszereléssel látunk most már hozzá annak a kérdésnek a megvizsgálásához: **hogyan érvényesültek az uralomnak ezek az alakjai a középkori Európa jogfejlődésében.**

4. A nyugati hűbérjog kialakulása

Célkitűzésünk a hűbériség érvényesülését kutatni a magyar jogban, tehát egy társadalmi jelenségét egy normarendszerben. Tiszta típusainkat meghatároztuk, s most azt kell szemügyre vennünk, hogyan valósultak meg ezek a nyugateurópai jogfejlődésben. Azonban a jog nem mint köntös borítja be a kész, esetleg a tiszta típust megközelítő társadalmi jelenségeket, hanem velük együtt alakul és fejlődik, tőlük el nem választható, s velük együtt is múlik el. A jogtörténet és jogszociológia érdekes problémái közé tartozik az a kérdés, milyen fáziskülönbség lép fel társadalmi és jogi kialakulás között, valamint az, hogy milyen intenzív a kapcsolat egyes emberi közösségek strukturája és jogrendje között. Most azonban csupán a hűbériségnek az európai jogban történt kifejlését kutatjuk, s így megelégszünk azzal az előzetes megállapítással, hogy ami a társadalomtörténet és a szociológia (s így tiszta típusaink) síkján hűbérviszony, az a jogban (szokásjogban vagy írott jogban) kifejeződve hűbéri jogviszony, ami pedig a szociológiában hűbéri igazgatás, feudális hatalom-megosztás, az a jogi szférában hűbéri alkotmány. Kétségtelen ugyanis, ha a hűbérjog, a hűbérviszonyban részesek közötti személyi és dologi viszonyok rendszeres szabályozása, nem pusztán magánjogi rend, hanem a középkor századaiban egyenesen az alkotmány szerepét tölti be.⁵⁶ Nézzük tehát a nyugati hűbériséget és jogi kifejeződését immár nem az időszempontot kikapcsoló szociológiai, hanem az időtényezőt érvényesítő jogtörténeti szemlélettel, hogy azután a magyar feudalizmusra vonatkozó adatokat e fejlődéshez is viszonyíthassuk.

A hűbériség fogalmának meghatározására számos kísérlet tör-

⁵⁶ Mitteis, Lehn, 3 sk, 15, nálunk már 1931-ben Eckhart, Jogtört. 311. — Tanulságosak itt Moór Gyula fejtegetései. Szerinte a középkori jogrendszerek megítélésénél óvatosság szükséges. A hűbérjog magánjogias színezete jórészt a kor naturálgazdaságának reflexe. „A középkori partikularizmus korában is létezett közhatalom, csupán a közhatalom szerkezetének elvei voltak a maiaktól eltérők.” A jogrendszer tagozódásának problémája, Budapest 1937. (Ért. a fil.-társ. tud. köréből, V. 2.) 4—5.

tént. Az utolsó évtizedek külföldi tudományos irodalma alapos revízió alá vette a mult században megalapozott és meggyökeresedett nézeteket. Már a hűbériség keletkezésére vonatkozóan is eltért ez az irodalom a Roth és Brunner által kifejtett magyarázattól, mely a hűbériséget az arab támadások elleni védekezésből, a beneficiumok megjelenését a páncélos hadsereg szükségéből vezette le. A szolgálatokat régebben lovagi, hadi teljesítményekre szűkítették: újabban megtanultuk, hogy a vazallus a legkülönbélebb feladatkörökben tevékenykedett, résztvett ura oldalán az igazgatás és jogszolgáltatás munkájában is. De maga az iskolás meghatározás is: a hűbériség birtokadomány fejében teljesített katonai szolgálat, megrendült az újabb eredményekkel szemben. Mitteis kimutatta, hogy a frank jogban még más volt a személyi és dologi elemek viszonya: eredetileg a vazallus személyes lekötélése volt a hűbér juttatásának jogalapja, causája. Csak a XII. század végén következett be az a változás, mely a hűbéri viszonyt dologiassá tette, a szolgálatot szinte telki teherré süllyesztette. Most már nem azért kap valaki birtokot, mert szolgál, hanem azért szolgál, mert birtokot kapott.^{56a}

A régi fogalmaknak ilyen módon bekövetkezett revíziója szükségessé tette, hogy a hűbériség kialakulásáról is új képet alkosson az irodalom. Ennek a folyamatnak a magyar szociológus-történész, Hajnal István hatolt a legmélyére. Szerinte az európai fejlődés nem a mozgó eszmék, nem is a kívülről felismerhető szabályozások változásában, hanem a társadalom legmélyebb szerkezetiségének átalakulásában áll. A középkori jelleg már a római birodalom belső struktúrájában is felismerhető: a racionális szerkezeten belül megindul valami alig észrevehető bomlás, mely mégis alapjaiban ingatja meg az óriási épületet. A bomlasztó elem az embernek kapcsolata a maga hivatásához: a papnak könyvéhez, az iparosnak szerszáamához, a parasztnak földjéhez. Ezen a racionálisan elgondolt jogrend sem tud

^{56a} A hűbériség eredetére ld. Dopsch II. 293 sk., és Benefizialwesen und Feudalität, *MIÖG.* 46, 1932, 14; Mitteis, *Lehrn.* 121 sk., 518—25 és *Staat* 66; Bloch I. 235 — A jogász- és történelemszűzfogás különbségére utaltam a hűbériséget illetően *Jogtörténet és művelődéstörténet* c. cikkemben, *MJSz.* 1943, 288—93, 341—6, kny. Budapest 1945, a 10—11. lapon. — Itt említem meg, hogy e munkában kifejezett egyes gondolatokat már fölvettem más cikkeimben, melyeknek bizonyító anyagát az alábbi fejezetek tartalmazzák. Ezek: A személyes királyság kora, *Illés—Emlékkönyv*, Budapest 1942, 93—103; A történeti alkotmány, *Hitel* 1944, 333—46; Hagyomány és haladás az erdélyi jog fejlődésében, az *EME.* besztercei vándorgyűlésének *Emlékkönyve*, Kolozsvár, 1944, 136—49, mindhárom különnyomatban is.

változtatni: a rabszolgának nincs tulajdona, mégis elszakíthatatlan a maga munkaterületétől. A „primitív életegyüttesek” a népvándorlás századaiban szívósabbaknak bizonyulnak, mint a nagy emberi alkotások. Ezért a korai középkorban az egyes emberek helyzetét sem lehet egymással összehasonlítani: ezerféle egyéni kondíció érvényesül, mindenkinek az élete, munkája egy külön világ.

A hűbériség magyarázata Hajnal szerint „együttal az európai kultúrkezdetnek magyarázata” is. A szétbomló antik társadalomszervezet helyébe a környezethez és a természethez igazodó emberi állapotok sokfélesége lép. A középkori szokásjog szerves összefüggésben áll ezekkel a kondíciókkal. A közösség szabályainak az egyéni életet, személyies kapcsolatokat kell összefoglalniok. Kényszerítenek, de nem tesznek erőszakot; nem változnak hirtelen, de önmaguk alakulnak át. Ilyen életformánk, ilyen szabályok ölelik magukba az úr és szolgáló népeinek viszonyát is: egymás életének megbecsülése a kölcsönös hűség reális alapja. A hűbériség lényege tehát: életközelség, szokásszerűség, személyesség. Európában ott a legmélyebb társadalomfejlődés, ahol legjobban áthatotta a társadalmat a „hűbériesség” üzeme.⁵⁷

Az európai hűbériség először a frank birodalomban és utódállamaiban alakult ki.⁵⁸ Alapja az úr és a vazallus között fennálló jogviszony, amelynek személyi és dologi elemei vannak.⁵⁹ Hogyan fejlődtek ki ezek az elemek és mikor olvadtak össze a hűbérviszonyban?

A személyi oldal, a vazallitás, maga is egybeolvadás eredménye. Őse a római birodalomban is ismert kommandáció, amellyel szegény emberek főleg eltartásért és védelemért átadták személyüket a gazdagoknak. A felek ugyan elvben *paries*, szabadságuk nem vész el, mégis a név: *vassus* (keltául: szolga) és a mozdulat, mellyel összekulcsolt kezeit az úr kezébe illeszti (a megkötözésre váró szolga mozdulata) a szolgálatvállaló servilis állására mutatnak. A szolgálat nem okvetlenül katonai, egész életre szól, feltétlen engedelmességet követel és nem is valami előkelő rangot ad: Nagy Károlynak meg

57 Történelem 147—57, az idézet 153; Kis nemzetek 10—1, 17—21.

58 Hintze 75.

59 Találóa n határozza meg a hűbériséget már Maitland, 1837—88-ban tartott előadásáiban: „A state of society in which the main social bond is the relation between lord and man... this personal relation is inseparably involved in a proprietary relation, the tenure of land.” The constitutional history of England, Cambridge 1931 (újnyomat) 143.

kell tiltania a vazallus botozását! Ezt a kapcsolatot nemesíti meg a hűség gondolatának átvétele a VIII. század közepe óta.⁶⁰

A gondolat és kifejezője, a hűségeskü, a frank királyi kíséretből került a vazallitásba. A kíséret a királyság első, karizmatikus korszakának általános jelensége: az uralkodó körül csoportosuló szabad harcosokból áll s minden külső hatás nélkül valamennyi európai állam bölcsőjénél megjelenik.⁶¹ A Meroving-uralkodók kíséretét a testőri védelemről *trustis*-nak nevezték, tagjait *antrustió*-knak; ezek a felvételkor védelmet és hűséget esküdtek.⁶² Kezdetben csak a királynak volt kísérete, de példáját követve csakhamar kíséretre tettek szert az egyházfők és a világi nagyurak is, mégpedig a régi *vass*i felemelése útján. Így amikor a kíséret a Merovingok korával együtt eltűnt, legnemesebb alkotórészét átadta a hűbériségnek. Az új vazallus kommandálja magát, de hűségesküt is tesz. A hűség fogalma etikussá, de feltételelessé is teszi az eddigi kapcsolatot, amely immár nem a vazallus személyét, hanem személyiségét öleli fel. Az engedelmisség egyodalú, kritikát nem tűr; a hűség kölcsönös, az úr jogsértése esetén ellenállásra is módot ad.⁶³ A változást röviden úgy fogalmazhatjuk, hogy a patrimoniális függés helyébe feudális viszony lépett.

A hűbérviszony másik, dologi oldala a *beneficium*, vagy *feudum*. A Merovingok adományai, mint tudjuk, nem jutottak az adományos örök tulajdonába, hanem hűtlenség és halál esetén visszaszálltak az adományozóra.⁶⁴ De ezekből még nem lett hűbérbirtok, sőt tovább éltek a beneficiális rendszer kialakulása után is. Ezt a rendszert a 743-i lestinnes-i zsinaton törvényesített szekularizáció tette általánossá. A király arra szorította az Egyházat, hogy a királyi vazallusoknak adjon földbirtokot használatra (*precaria verbo regis*). Az egyházi testület megtartotta a tulajdonjogot, sőt védelemben is részesült, a prekárista viszont felelősséggel megművelte a földet és páncélos vitézként szolgálatot teljesített.

⁶⁰ Mitteis, Lehn. 16—42, Staat 58—1, v. 5. Bloch I. 227 sk.

⁶¹ A német irodalomban a germán *Gefolgschaf*tól olvasunk, a bőseges szláv anyag és hazai adataink alapján azonban bizvást egyetemes alkotmánytörténeti jelenségnek tekinthetjük a kíséretet. Megvolt pl. a lengyeleknél, morváknál, cseheknél, litvánoknál, odobritáknál és pomeránoknál: Wojciechowski, *Condition* 1936, 655 sk, 1937, 62 (1). V. 5. Tagányi adatait, Mályusz, *Patrim.* 46.

⁶² *Trustem et fidelitatem*. — A későrómai testőrség (*schola*) tagjai is *protectores*, a bizánci *protectores (domestici)*. Brunner, Heinrich: *Zur Geschichte des Gefolgswesens (Forschungen 75 sk.)*.

⁶³ Mitteis, Lehn. 43 sk, 79 sk, Staat 60 sk., v. 6. Bloch I. 233 sk.

A beneficiális jog ilyen természetét az magyarázza, hogy a király idegen birtokon nem adhatott tartósabb jogot. Így vált a beneficium a hűbériség dologi alapjává.⁶⁵

A fejlődés azonban ezzel még nem zárult le. A vazallitás és a beneficium kapcsolata ugyanis nem volt magától értetődő.⁶⁶ A két elem egybeolvadását a kauzalitás értelmében kell elképzelni: hűségért, szolgálatért adják a hűbérbirtokot, a hűség az adomány oka. E kapcsolat nem szükségszerű, de általános; ez a normális eset, amelynek szokásossá válása külön jogi szabályozás (a hűbérjog) létrejöttét eredményezi. Az okozati összefüggéssel jár, hogy a hűség-szegés vagy a szolgálatok elmulasztása esetén a birtok is elvész. A szolgálat fejében adott birtok képlete csak később fordul meg, de ez már a hűbérjog deformációját jelenti.⁶⁷

Látjuk tehát, hogy a frank birodalomban a VIII—IX. században kialakult a hűbérjog; kérdés, mennyire hatotta át szelleme a frank államot? Létezett-e Karoling hűbéri állam, vagy sem? Az újabb kutatások világánál tagadó választ kell adnunk. Mitteis Henrik a hadszervezet, bírói szervezet és a hivatalok szempontjából vizsgálja meg a kérdést. Megállapítja, hogy a frank hadsereg alapja a fegyverforgató szabadok ősi hadkötelezettsége (H e e r b a n n), ezen a címen vonulnak hadba a király és az egyház hűbéresei is, a senior dolga csak a behívás. A hadsereg elszállásolása, ellátása is közkötelességként nehezedik a vazallusra. Nincs külön hűbéri bírászkodás, az úr és vazallusa, vagy két vazallus perében is a rendes fórumok járnak el. A hivatalok nem lesznek mind hűbéresekké, a hivatali eskü homagiummá. A Karolingok korának végén a hivatalok juttatása hűbéri formák között történik ugyan, de az ilyen investitura a közfunkciók gyakorlásának jogát adja meg, amely azért közjog marad. A „jog hűbére” önálló típus (h o n o r), nem függvénye a hivatallal járó földbirtoknak, sőt megfordítva. A karoling államnak tehát sikerült alkotmányát megőrizve segítőtársává tenni, szerkezetébe beépíteni a hűbériség nagy társadalmi erejét.⁶⁸ Ezt típusainkkal úgy fejezhetjük ki, hogy a patrimoniális uralmi szerkezet egyes részei hűbéressé lesznek, de az uralom eredeti jellege fennmarad.

⁶⁴ Brunner, *Landschenkungen* (Forschungen 1. sk.).

⁶⁵ Mitteis, *Lehrn.* 107 sk, *Staat* 62 sk, *Bloch* I. 251 sk.

⁶⁶ Dopsch ellenkező állítását (II. 305) az újabb irodalom nem teszi magáévá: Mitteis, *Lehrn.* 519, *Schwerin, Claudius Frhr. v.: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte, München—Leipzig* 1934, 82 (2).

⁶⁷ Mitteis, *Lehrn.* 129 sk, 518 sk, *Staat* 66.

⁶⁸ *Lehrn.* 176 sk. Az utolsó mondatra nézve *Bloch* I. 243 is.

A IX. századi frank birodalmat és a korai német királyságot más oldalról is hasonlóképpen jellemezték: a csaiádfői és földesúri álláson nyugvó személyes és nem intézményes uralomgyakorlás, az államhatalomnak a király és a helyi hatóságok közötti mennyiségi megosztása és az egyházi-állami hatalmiak egybeolvadásának vonásával.⁶⁹ Mindezek oly tradicionális-patrimoniális uralom jegyei közé tartoznak, amelyben az úr hatalmának kiszűrése már előre haladt, mégpedig éppen a hűbériség segítségével. Ez az adott történelmi helyzetben a III. századtól folyó felbomlás folytatása, de egyúttal a letelepedő germánok nemzetségi-törzsi szervezetének szilárdabb állammá alakulása is. Az átmenet a hadszervezet, az alkotmány és igazgatás, végül a gazdasági-társadalmi élet területén korszakos változásokat hoz létre. A hűbéri hadsereg alapja a már ismert vazallitás, tagjai jól kiképzett lovas harcosok, kiknek fenntartásáról uruk — többnyire birtokadomány révén — gondoskodik; a magánosok katonáit a hűbéri állam hadrendszerébe olvasztja. Az államvezetés és mindinkább az igazgatás funkciói is megoszlanak az uralkodó és a földbirtokosok (egyháziak, nemesek) között, mégpedig tárgy, nem feladatok szerint. Ezt a gall-római immunitás oszlogatása mozdítja elő, mely kezdetben csak hatóságot ad, később — a bíraskodás révén — országos jogállást is: aki a teljes joghatósággal rendelkezik, az *seigneur haut justicier*, ill. *Fürst* lesz. Végül a földművelő réteg kénytelen hatalmasok védelmébe állni és a röghöz

⁶⁹ Hintze (76) tágabb értelemben veszi a feudalizmus kifejezést, mint a hűbérrendszert (Lehnswesen), de ebben nem követhetjük. Bár az itt felsorolt három ismertetőjegyet a feudalizmus előkészítőjének mondja, a másik helyen állót mégis azonosítja vele. A fogalom e szerint: „Személyes uralmi eszközök rendszere, mely az uralkodó terménygazdaság és kevésbé fejlett forgalom idején, racionális intézményes berendezkedések hiányában egy nagy birodalom kormányzásra kínálkozik.” (77). Hozzáteszi, hogy a hatalom gyakorlása családfői és földesúri állás alapján történik; tehát itt nyilván patrimonializmusról van szó. Az alább ismertetett gazdasági hűbériség sem egyéb, mint a feudalizmus patrimoniális alapja. Végül azt is csak a feudalizmus fogalmának túlfeszítésével lehet elmondani, hogy ez a román—germán népek történetében a következő korszakokon haladt keresztül: korai f. a XII. század végéig, amelyben a katonai tényező van előtérben; a f. virágkora, a XVI—XVII. századig, amelyben a harcos nemesség politikai befolyása a lényeges momentum, akár tartományalapítás, akár rendi csoportosulás alakjában; végül a késői f., melyben a földesúri jogállás kihasználásán van a hangsúly, s amely a XIX. századig tart. Az állandó hadsereg felállítása először a katonai hűbériségnek vet véget, majd az abszolutizmus ill. a parlamentarizmus a politikai, a jogegyenlőség és a kapitalizmus pedig a gazdasági f.-t törli el (85). Ha a meghatározást nem is fogadjuk el, az utóbbi áttekintésben rejlő megfigyelések értékét nem kívánjuk kétségbevonni.

kötik, fegyverviselésre alkalmatlannak nyilvánítják. A lovag nem művelheti terjedelmes birtokát, a paraszt viszont már nem harcolhat. Az ország nem közigazgatási egységekre, hanem kisebb-nagyobb földbirtokokra oszlik fel, s minden földterületnek van gazdája. Ezeket a vonásokat először az angolszász irodalomban nevezték katonai, politikai és gazdasági feudalizmusnak.⁷⁰

Itt az uralom típusai közt megismert hűbéri igazgatás jegyeit látjuk megvalósulni egy konkrét állam: a frank birodalom történetében. Hintze szerint „teljes értelemben vett hűbériség szabály szerint csak ott keletkezik, ahol a törzstől az államig vezető természetes, egyenes fejlődést egy világtörténelmi konstelláció eltéríti, s elhamarkodott imperializmushoz vezet”. Ez tehát nem minden nemzetnél előforduló általános átmeneti stádium, hanem a germán népek államain kívül csak ott fordul elő, ahol kultúrák ütköztek és fonódtak össze. A germán népeknek a római birodalom átvétele olyan hatalmas feladatot jelentett, amelyet a közlekedés kezdetlegessége, a terménygazdálkodás, a racionális intézmények hiánya mellett csak a rendelkezésükre álló személyes eszközökkel voltak képesek megoldani. Erőfeszítésük eredménye a feudalizmus, ez a „római-germán kultúr-szintézis”: személyes uralmi eszközök alkalmazása tárgyiak helyett. Európában igazi hűbériség csak a karoling utódállamokban: német, francia, spanyol és olasz jogterületen képzelhető, vagy ahová mesterségesen átvitték: az angol és a keleti latin királyságokban.⁷¹

Hintze merész történelmi általánosítása erősen vitatható. De akárhogy is gondolkozunk értékéről, bizonyos az, hogy a frank birodalom körén kívül eső államokat azért rekesztette ki a feudalizmusból, azért tekintette ezt jellegzetesen germán képződménynek, mert a magyar és lengyel kutatás hamis információkat szolgáltatott neki. Ezért beszél e két népnél is változatlanul fennálló „törzsi államról” pl. még az Anjouk idejében is. Ugyancsak könnyű kézzel osztja be a törzsi államok közé Angliát, amely vagyonjogában a leggyökeresebben dolgozta át a hűbériséget!⁷² Így hát a fejtegetéseiből számunkra levonható tanulság csupán arra szorítkozik, hogy a hűbériség igazi kialakulásának területe egybeesik a volt frank birodalommal, s gyökerei itt is a patrimoniális uralom talajában kapaszkodnak meg.

A Karolingok birodalmának felbomlása lényeges változásokat

⁷⁰ Uo. 79—83.

⁷¹ Uo. 76, 85—93, az id. 91.

⁷² Uo. 92—4.

hozott a hűbérjogba. A birodalommal együtt lehanyaglott a frank hűbérjog egysége is, minden államban külön utakon indult meg a fejlődés. A X. és a XIII. század közötti időszakban az alkotmányos életnek mindenütt döntő tényezője volt a feudalizmus; az állami szervezet mellé a hűbéri hierarchia lépett, de mindenütt más eredménnyel. A francia királyság mindig az Istentől nyert *suprema potestas* alapján állt, de a hűbériség erősödésével csak a béke védelmének közfeladata maradt a kezében. A XI. században még az alattvalói viszony is elenyészett, a hűbéresedés az Egyházat is hatalmába kerítette. A kormányzás teljesen hűbérivé vált, sőt a királyra is a hűbériség jogelveit alkalmazták, mint aki „*tient de nului fors die Dieu*”, tehát Isten hűbérese. Amint azonban a felbomlás eszköze a hűbérjog volt, úgy segítette elő ugyanez az egységesítést a XII. századtól kezdve, előbb a tartományok, majd a királyi hatalom szolgálatában. A hűbérjogban rejlő összefogó tényező erősebbnek bizonyult a bomlasztónál. A XIII. századra a nemzeti elv saját eszközeivel gyúrte le a hűbérit; Franciaországot éppen a hűbérjog alakította egységes jogterületté.

Kevésbé érvényesült a „feudális anarchia” Normandiában, mely e századokban a legerősebb centralizációt hajtotta végre, valamint Angliában és Lombardiában, hol a frank hatások a már meglévő feudalizációt csak elősegítették. Minden hűbérjognak két pólusa van: az úr joga és a vazallusé, s a bomlasztó hatású hűbériség korántsem tekinthető tiszta típusnak. Míg a normann-angol hűbérjog az uralkodó állását hangsúlyozta s így a közjogias típust valósította meg, a lombard jogrendszer már kezdetől fogva dologias irányba fejlődött s így a vazallusi pozíciót sokkal jobban kiépítette.

Külön fejezetet érdemelne Németország, hol az Ottók központosítását a hűbéresek hatalmának másutt alig ismert kiterjesztése követte s a XII. század közepén már teljes virágzásában bontakozott ki a hűbéri állam. A birodalomban a súly a vazallusokon volt, a főhatalom áttolódott a tartományok uraira, kik a hűbériség erősítő tendenciáinak éppen úgy hasznát vették, mint Anglia vagy Franciaország uralkodói. Tehát a birodalom atomizálásáért nem a hűbérjog, hanem a politikai helyzet a felelős; e jogrendszerben megvolt az államalkotó erő, amennyiben csúcs képzését tette lehetővé. Csakhogy már a hűbéri államokban is kialakult az uralkodói hatalom ellenpólusa: a testületileg szervezett vazallusok csoportja. Ezért a hűbé-

riség kebelében felnövekvő rendi állam, mely e két pólus feszültségét állandósította, csak dualisztikus lehetett.⁷³

A hűbérjog belső átalakulását a mondottakhoz képest ugyancsak államonként külön kellene szemügyre vennünk. A részekre szakadt frank feudalizmus maradványain azonban éppen a rendszer fénykorában egységes áramlat vonult végig: a hűbérjog eldologiasodása. Az eredeti okozatos összefüggés, mint láttuk, ez: a hűbéri szolgálat és hűség a beneficium jogi alapjai; a vazallusnak hűbére van, mert szolgál. Ez a természetes sorrend egyes államokban megfordul: a vazallus szolgál, mert hűbére van. Az átalakulás előbb következik be Keleten, mint Nyugaton, tehát a német és olasz jogban sokkal nagyobb méreteket is ölt. A különbség német—olasz és angol—francia hűbérjog között megnyilatkozik az alhűbérbe bocsátásban: a német vazallus tovább adhatja birtokát, mihelyt beiktatták, a francia már a hűségeskü után, de megnyilatkozik a hűbérviszony megszűnésében is, mert a német—olasz hűbéres a birtok feladásával minden kötelezettségtől szabadul, s a jószágvesztés hűtlenségének egyetlen következménye, míg az angol—francia vazallus csak formális felmondással szabadul a kötelékből, s a hűség megszegése súlyos személyi szankciókkal is járhat számára.⁷⁴

Természetes, hogy a hűbérviszony dologi jellegének erősödése a vazallusok helyzetét támasztja alá, hiszen most már nem ők maguk, hanem csak birtokaik viselik az úrral szembeni felelősség súlyát. Ez a hűségfogalom elhomályosodásával jár, a többes hűbériség révén egy vazallusnak 20, sőt 45 ura is lehet. Többnek fogad hát hűséget, hogy eggyel szemben se tartsa meg; ha urai között viszály támad, semlegességére hivatkozik. E jelenség korlátozására, az eredeti hűségfogalom helyreállítására vezetik be a reformszellemtől áthatott egyháziak a *homo ligius* fogalmát. Már a XI. század okleveleiben találkozunk vele; hűsége már csak egy úrnak szól: *contra omnes homines, contra omnem creaturam qui potest vivere aut mori*. A ligesse tehát a dologi vonással szemben ismét a személyest hangsúlyozza, s a bomlasztó dologiasodást sikerül a XIV. századig kitólnia.⁷⁵ Ismét a

⁷³ Mitteis, Lehn. 5. fej. kül. 461—2.

⁷⁴ Uo. 522—31, Staat 66.

⁷⁵ Durandus így fejezte ki a ligesse e vonását: *Ratio diversitatis est, quia homo ligius principaliter se astringit gratia personae suae, licet aliqua res, quae vocatur feudum ligium, gratia remunerationis intervenerit. Homo autem meus non ligius non obligat vel astringit personam suam, nisi ratione feudi*. Id. Mitteis, Lehn. 570. — Ld. még Bloch I. 325 sk.

német alkotmányfejlődés tragédiája, hogy a ligesse fogalmát túlkésőn vette át (mert a ministerialis nem homo ligius!), míg a francia király már Fülöp Ágost idején mindenkinek első hűbérura lett: *dominius ligius ante omnes*, s a hűbéri köteleket sikerült ismét alattvalóivá fejlesztenie.⁷⁶

A hűbérjog egyes intézményeit Mitteis Henrik alapvető monográfiája nyomán tekintjük át. A hűbériség virágkorában a hűbérképesség mindenütt megillette a lovagi életmódon élő férfiakat, Nyugateurópában a nőket és a polgárokat is. A hűbértárgyak elsősorban birtokok és birtokrészek, de ezzel egyenrangú tárgyak a jogok is; a hivatal hűbére külön típus, a vele adott földbirtok csak a hivatal járuléka. A francia—angol jog a kamathűbért is elismeri. A hűbérviszony alapítása három aktussal történik, ezek a *homagium* (az alávetés kifejezése), a *fidelitas* (hűségeskü) és az *investitura* (a hűbérbirtokba való bevezetés). A *homagium* elmarad a királynál, püspököknél és a ministeriálisoknál, a hűségeskü kiesése már sokkal ritkább. Az *investitura* nem jelenti az úr lemondását dologi jogáról, hanem ennek fenntartásával új jogot alapít; szimbólumok alkalmazásával megy végbe (bot, lándzsa, a birodalmi hercegek zászlaja). A XIII. században már általános az oklevél kiállítása is, de ennek csupán bizonyító jellege van. Az úr rendesen, a vazallus csak kivételesen állíthat maga helyett képviselőt a hűbérviszony alapításánál.⁷⁷

A hűbéri jogviszony személyi oldala a jogokat és kötelességeket öleli fel. A vazallus engedelmességre és hűségre, valamint különböző szolgálatokra köteles; hűsége azonban feltételes, az úr hűségétől függ. A kölcsönösség nem jelent egyenlőséget: az úrnak több joga van, de neki is vannak pozitív kötelességei és ő is válhatik hűtlenné. Az úr szerződészegését gyakran meg is határozzák a jogviszony alapításakor; következménye magánbosszú, a hűség felmondása (*diffidatio*) után, panasz a főhűbérúr előtt, vagy kereset az országos bíróságon (angol, német jog); Olaszországban a birtok felszabadulása a hűbéri kötöttségből. A hűséget megszünteti az is, ha az úr magasabbrendű joggal kerül szembe, tehát ura, tartománya, városa, a közrend ellen támad; ilyenkor a vazallus köteles urát meggyőzni tette helytelenségéről, s így ellenőrzést gyakorol fölötte, ahonnan csak egy lépés az ellenállási jog. Az ellenőrzés lehetősége összeköti az úr urát az alhűbéressel, tehát a királyt is a bá-

⁷⁶ Mitteis, Lehn. 557—82, Staat 189 sk.

⁷⁷ Mitteis, Lehn. 464—518.

rók vazallusaival, s áttöri az általános elvet, amellyel már a típus tárgyalásánál találkoztunk: *Homo vasalli mei non est vasallus meus* (Durandus). A több hűbérúr okozta kötelességösszeütközést és megoldását, a *ligesset*-t már ismerjük; a gyakorlatban a szolgálatokat mennyiségileg osztják meg, de a hűséget csak minőségileg lehet, s itt a vazallusnak kell döntenie. A hűbérviszony eredeti személyességével szemben általános szokássá válik a vazallus átengedése, különösen birtokával együtt, de ennél az ő helyzetének nem szabad romlania.⁷⁸

A hűbéri szolgálatok az angol-francia jogban minden szabad emberhez illő feladatra kiterjedtek, Németországban azonban csak az udvari- és a hadiszolgálatra szorítkoztak, mivel a többieket a ministeriálisok végezték. A hűbéri hadkötelezettség lehetett az államnak hűbéri formák között tett katonai szolgálat, vagy az úr magánvállalkozásainak, bosszújának támogatása, melynek már semilyen közjogi vonatkozása nem volt. A vazallusok törekvéseinek eredményeként mindenütt korlátozták katonáskodásuk időtartamát, s az ezen túlmenő időt helyenként fizette az uralkodó; helyi szempontból is érvényesült korlátozás, pl. Angliában a tengerentúlra. A pénzgazdálkodásra való áttérés folytán egyre inkább megváltás lépett a tényleges hadakozás helyébe. Kisebb szolgálatok a szavatosság, kezeség vállalása, az úr vendéglése, várórzés stb. Az udvari szolgálat az úr támogatása tanácsal a bíráskodás és igazgatás különböző funkcióiban; ez mindvégig fennmarad, mert a vazallusnak is érdeke. Nagyjelentőségű azért, mert a hűbéri *curia* korporatív jogokat gyakorol, a vazallusi testület zártságát fejezi ki s így a rendiség szálláscsinálója lesz.⁷⁹

A hűbérviszony dologi oldala a hűbérbirtok jogi természetének kérdését öleli fel. Már a frank jogban kialakult az az elv, hogy a hűbér az úr tulajdonában van, s a vazallus csak az ő erősebb jogából vezeti le a maga rendelkezési jogát, mely a haszonkölcsönbe vevőéhez hasonló. Ennek tartalma: birtoklás és használat, de az állagért való felelősség is vele jár; különösen tilos az alattvalók joghelyzetének erősítése. Az osztott tulajdon elméletét csak a posztklasszikus hűbérjog fejleszti ki.

Az élők közötti rendelkezés az alapelvhez híven kezdetben teljesen hatálytalan, a vazallus csak feladhatja hűbérét azzal a kéréssel, hogy az úr adja át az új birtokosnak, akinek persze hűbérvi-

⁷⁸ Uo. 531—56, 583—90.

⁷⁹ Uo. 591—625.

szonyba kell lépnie vele. Ez a merev szabály csak az el nem idegeníthető koronajavaknál és a holtkézi birtokoknál (tehát az egyház szerzésével szemben) marad fenn. Másutt a relativ hatálytalanság váltja fel: az úr hozzájárulása érvényessé teszi az átruházást. A francia-angol rendszerben a consensus egyre inkább a király hatáskörébe kerül, majd a hozzájárulás helyébe bizonyos illeték fizetése lép. Egy rész elidegenítését, elzálogosítását stb. a szolgálat sérelme nélkül, valamint az alhűbérbe adást (*subinféudatio*) az úrnak el kell tőrníe, de itt is korlátozások vannak.⁸⁰

A hűbér öröklésének elve még a frank birodalom hanyatlása után sem érvényesült akadály nélkül. Itt pontosan nem öröklésről, hanem új hűbérviszony alapításáról van szó, a klasszikus korban azonban (XI—XIII.sz.d.) már szerződési kényszer alatt (*Leihewang*). Eredetileg a feudum birtoklása sem szállt az örökösre, hanem az úrra: *le mort saisit le vif son seigneur*; ez az állapot legtovább Franciaországban maradt fenn, de végül itt is helyt adott az ismeretes szabálynak. Az automatikus átszállás mellett is terhelte azonban az örököst a hódolat bemutatásának kötelessége. A női öröklés kezdetben ki volt zárva, később általában Nyugatról Keletre haladva érvényesült, de nem lett általános elv. Ugyanez áll az oldalági öröklésre is. A leányok örökösödését viszont a nyugati rendszerekben ellensúlyozta a házasságkötésbe való beleszólás, amelyet még Földnélküli János a leány birtoklásának (*saisina puella*) nevezett, de a kontinensen egyszerű hozzájárulással enyhült. A hűbéri öröklési jog mindig szembeállt az osztály gondolatával, s azt lassan le is gyűrte; először a hivatal, majd minden lovagi hűbér oszthatatlanná vált, itt is Nyugatról Keletre haladva. A szolgálat zavartalan teljesítéséhez fűződő érdek sorra átalakította a régi vérségi kapcsolaton nyugvó intézményeket, így a fivérek egyenlőségét a legidősebb előjogával pótolta (*parage, frèrage*), az unoka belépését a fiú helyett kiküszöbölte. Az osztózkodás ősi gyakorlata más vérségi színezetű intézményekkel együtt csak a lombard hűbérjogban maradt fenn.⁸¹

A hűbér elvesztése ugyancsak pontosan szabályozott kérdés. A vazallust már a frank jogban sem lehet önkényesen megfosztani hűbérbirtokától, csak bűnösségének bírói megállapítása alapján. Az elvesztés alapja a klasszikus jogban cselekvés vagy mulasztás lehet, mégpedig vagy a szolgálat (katonáskodás, udvarban megjelenés,

⁸⁰ Uo. 625—38.

⁸¹ Uo. 640—71.

hódolás új úrnak) elmulasztása, vagy a hűség megsértése (tisztelenség az úrral, nőrokonaival szemben, alhübéreseinek fellázítása, birtokrészek eladása, elzálogosítása, alkalmatlan időben történt felmondás stb.). A hűbérvesztés szerződési szankció, de egyúttal büntetés is a hűtlenségért. Itt is különbség van Nyugat- és Középeurópa között: míg a dologiassá vált német-olasz hűbérjogban a büntetőjognak csak csökevényei maradtak fenn s a személyes kötelezettség megszegéséért egyedül a birtok felel, az angol-francia rendszerben a hűtlen vazallus a XIII. századig ura kegyére van utalva (in misericordia) mind életét, mind jószágait illetően, s a birtokvesztés mellett pénzbüntetés, elzárás, csonkítás, becsületbüntetés, sőt halál is sujthatja. Különösen Angliában vált a hűtlenség (felonia) a büntetőjog központi fogalmává. Az elvesztett jószággal a francia-angol jogban az uralkodó szabadon rendelkezett, a német birodalomban azonban változatlanul ismét ki kellett adnia (Leihewang), sőt megfelelő elégtétel után a tettes családja is visszakaphatta. Nyugaton azután a hűbérvesztés (commise) egyenesen éves vagy életfogytig tartó elvonássá (saisie féodale) szelidült.⁸²

Most már ismerjük a hűbériség alapsejtjének, a hűbéri jogviszonynak kialakulását, a hűbéri igazgatás részbeni megvalósulását a koraközépkor nyugati államaiban és a hűbérjog teljes kibontakozását a XI—XIII. századra terjedő virágzásának idején. A kép teljességéhez tartoznék a hűbéri államok leírása is, ez azonban a mi szempontunkból már mellőzhető. Nyugateurópa alkotmányfejlődésében ekkor a hűbérjog ideáltipikus megvalósulása mellett a benne rejlő korporatív tendenciák megerősödése egy újabb uralmi típusnak a rendi államnak útját egyengette.

⁸² Uo. 675—704.

5. A nyugati rendi alkotmány kibontakozása

A rendiség érvényesülése a jogban hasonló problémát jelent számunkra, mint a hűbériségé. A társadalmi kialakulást itt is nyomon követi a jogi szabályozás, sőt talán még szorosabb kapcsolatban áll vele, mint amannál. Mert míg a hűbérviszony kezdeteit megállapított jogi szabályozást nélkülöző, a patrimoniális függésből alig kiemelkedett emberi társulásoknak kell elképzelnünk, a rend fogalmát a modern történeti kutatás szorosán összeköti a közös kiváltsággal, sőt írott kiváltságlevéllel, s másfelől rámutat arra is, hogy a rend nem primér képződmény, hanem testületek (korporációk) egyesüléséből létrejött másodfokú korporatív alakulat. Ugyanígy kiemeli azt is, hogy a rendek létezése önmagában még nem rendiség, hanem csak a rendi „országga” való egyesülésük valósítja meg a rendi alkotmány tiszta típusát: ez ismét közös, országos kiváltságlevéllel van összefüggésben.⁸³ Itt tehát a Webertől kapott típusainkat ki kell egészítenünk annyiban, hogy a „rend” fogalmához megkívánjuk a közös jogi szabályozást, a rendi uralom megvalósulását pedig ugyancsak ilyen kritérium alapján nevezzük rendi alkotmánynak. Sokatmondó az a megkülönböztetés is, hogy az előző szakaszban „hűbérjogot”, itt pedig „rendi alkotmányt” mondtunk: az előbbi inkább a magánjog birodalmába tartozik s csak funkciója közjogi, míg az utóbbi már tudatosan különböztet közjog és magánjog között, s a magánjogot feudális állapotban hagyva, tudatosan az alkotmányt építi ki. Ez a „kibontakozás” nem máról-holnapra zajlik le, hanem az európai történelem tanúsága szerint több évszázadra kiterjedő folyamat, mely az első rend megjelenésétől a rendi „regnum” megalakulásáig terjed.

A rendiség problémáit ugyancsak jobban ismerjük ma, mint egy-két évtizeddel ezelőtt. A rendi állam kialakulását kutató német törekvések után az 1933-i varsói történettudományi kongresszus

⁸³ Ld. különösen Lousse és Lagarde tanulmányait az *Organisation Corporative* kötetében.

nemzetközi bizottságot alapított az országgyűlések történetének vizsgálatára, s ez a kiváló tudósok egész sorát vonta be a rendiség kérdéseinek megoldásába. Természetes ugyanis, hogy az országgyűlések multját a rendi szervezés elveinek ismeretében lehet csak kielégítően tisztázni. A széleskörű nemzetközi kutatómunka, melyben magyar tudósok is résztvettek, felment bennünket attól, hogy a rendiséget ma is csak a német alkotmányon keresztül, tehát a multszázadi tudomány egyoldalú szemléletével lássuk. A rendiség általános jelensége az európai jogfejlődésnek s legjellemzőbb, ideáltipikus vonásait kontinensünk egész területének eredményeiből kell leszűrniünk.^{83a}

A kibontakozás természetesen itt sem a jogintézmények síkján kezdődik, hanem mély társadalmi alakulások készítik elő. Ezeknek belső szerkezetét talán minden külföldi kutatónál világosabban tárta fel Hajnal István, kinek nézeteit már az előző szakaszban megismertük. Itt is abból a gondolatból indul ki, hogy a rendiség jellegét csak a társadalomképződés módszereinek alapján lehet meghatározni. A hűbériséget a személyes kapcsolódás, az ősi foglalkozásokhoz való ragaszkodás, a szokásszerűség jellemezte; a rendiség viszont ezektől a természetes kötelékektől való elvonatkozásban nyilatkozott meg. A „hűbér- és személyes formák egymás fölé épülése átfordult a rokon formák egymáshoz kapcsolódásává. Az élet bennmaradt a helyi, személyes együttesben, de a foglalatosságok formái távoli vidékeken is egymásra ismertek”. Idővel a különbségek mind élesebben domborodnak ki, az érdek mind erősebben érvényesül az étellel szemben. A helyi viszonylatban kidolgozott eredményeket most már érvényesíteni lehet nagyobb egységek életében is; de ezek a tökéletesebb módszerek egy lépéssel távolabb viszik egymástól a kultúreredményt és az emberi életet.

A rendiség kialakulásában döntő szerepe van Hajnal szerint az intellektualizmusnak és az írásbeliségnek. A hagyományos foglalkozást lehetett tanulni a családban, a szomszédságban. Az elvonatkoztatott új módszereknek más, intézményes oktatásra van szükségük; nemcsak a klérikusok iskoláiban, hanem a lovagi élet, vagy a kézművesség gyakorlatában is. Az intellektualizmus nem szellem, hanem sajátos társadalomszerkezet, mely a hagyományos, a szokásszerű berendezkedéstől a racionális felé vezet. Az elvonaás leghathatósabb eszköze az írás, mely a társadalmi tényeket jogi tényekként fejezi ki.

^{83 a} A külföldi eredményeket ld. főleg az Organisation Corporative kötetében (alább); egyoldalú német tájékozódás példái Wenzel Gusztáv véleménye. Bp.Sz. 1860, 348 sk. és Ferdinandy, Rendi elemek 4.

A rendiség kialakulásával együttjáró jelenség, sőt némileg indító oka is az írásbeliséget kezelő új hivatalnokréteg, a klérikuság kialakulása. Az írás, az absztrakció, tehát a jog tiltja el a nemest a földművelő, az ipari életformától, őrzi meg a föld és a pénz társadalmát a maga keretei között. A rendi társadalomfejlődés megismerésének az útja tehát a nyugati írásbeliség feldolgozásán keresztül halad.⁸⁴

Milyen történelmi tényezők játszottak közre, míg a hűbériség individuális kapcsolataiból testületek és rendek, majd rendi államok alakultak? Két nagy erő: maga a hűbériség és a katolikus Egyház formálta közreműködéssel és példával a rendiséget, melyet azután az újkorra jellemző intenzív államüzem tett naggyá.

Tipológiánk alapján már tudjuk, hogy hűbériség és rendiség között nincs éles választóvonal, sőt a hűbéri társadalm szerkezet magában hordja bomlásának és a rendi tagozódásnak csiráit. Emlegettük, hogy a hűbérjogban két pólus alakult ki: az uralkodó és az alattvalók, ill. az úr és a vazallus joga. A nyugati államok és a német tartományok XIII. századi megerősödése egyiket sem találja döntő fölényben; ezért mindkettőt bele kell építenie alkotmányába. A dualizmust tehát a hűbériségtől örökölte a rendiség; de tőle kapta ennek a vonásának külső jegyét, a hűbéri szerződést is, melyet azután testületi, rendi vagy országos privilégiummá bővített. A vazallusok joga testületi szervezkedésük alapján vált társadalmi és alkotmányos tényezővé; már a felbomló frank birodalomban kollektív egységként lépnek fel a király hűbéresei (856) s ilyennek tekintik őket a hűbérek örökösödését biztosító kiersy-i kapituláre is (877). A hűbériség adta át utódjának azt a régi elvet, hogy király és alattvaló egyaránt alávetettjei a jognak, s az elv gyakorlati megvalósulását, az ország jobbainak hozzájárulását a hűbéri szolgálatok egyike: az udvarban való megjelenés alapozta meg.⁸⁵

De mindezeknél nagyobb hatást gyakorolt a hűbériség a rendiségre az immunitás kifejlesztésével. Láttuk, hogy a hűbéri igazgatás egyik jellemvonása az úr hatalmának megosztása föld és nép szerint, másik pedig a katonailag teljesítőképes rétegek megerősítése a földművesek alárendelésével, tehát a patrimonialis alapzat. A közhatalomnak egy különös társadalmi megbecsülést élvező réteg számára való kisajátítása már rendiség, a földbirtok pedig a rend számára kötelező életmódot teszi lehetővé. Ha tehát a földesuraság ön-

⁸⁴ Hajnal, Történelem 157 sk, az idézet 158—9; Kis nemzetek 50 sk.

⁸⁵ Forrásaink rendre: Hintze 884, Mályusz, Társadalom 360, Mitteis, Lehn. 462, 85, 625, Hintze 136.

magában nem is hűbéri intézmény, ha az úr mindig több jogot gyakorolt is a maga földjén, mint a modern tulajdonos,⁸⁶ a hűbériség tette uruktól függő emberek közösségévé és adta meg neki az „állam az államban” tökéletes függetlenségét. Az immunitás első élvezője az Egyház volt. Nem annyira az egyházi hivatallal járó személyes mentesség, mint inkább az egyházi birtokhoz kapcsolódó immunitás vált a világi rendek irigyelt példájává. A rendek politikai kiváltságainak magja is az államhatalom egyes részeinek átruházása lett. A hűbéri nagybirtokot csak a szuverénhez kapcsoló hűbérviszony és az alattvalók helyi szokásai korlátozták az úri jogok gyakorlásában; a hatalmas urak birtokainak terjeszkedéséből alakultak ki a tartományok, a rendi fejlődés olvasztó-tégelyei. Az immunitás emelte ki a városokat is az alattvalói kötelék közösségéből.⁸⁷ És tegyük hozzá: vajjon nem függ-e össze a parasztság kimaradása a rendi alkotmányból azzal, hogy tagjai sohasem jutottak el az állami és úri hatalomtól való mentességig?

A rendi alkotmány kialakulásának másik hatalmas tényezője az Egyház. Már a világiak fölé emelt, jelentős kiváltságokkal ellátott papi rend pusztá léte is ösztönzően hathatott hasonló tömörülésre, hasonló privilégiumok kivívására. Különösen az egyházi birtokok immunitása volt, mint mondtuk, a középkori nemesség és polgárság irigyelt mintaképe. De a klérus politikája tudatosan is előmozdította a rendi törekvéseket. Nemcsak a mi Aranybulláink a példái annak, hogy az egyházi rend élére állt más, kevésbé kialakult társadalmi csoportoknak a középkori szabadságmozgalmakban, vagyis a kiváltságokért folytatott harcokban. A Magna Cartát a főpapok vezetésével csikarták ki, s nem volt a XIII. században nagyobb állami krízis, amelybe a pápaság vagy az egyes államok főpapsága bele ne avatkozott volna. Tudjuk azt is, hogy az ellenállási jog kiépítésében is döntő szerep jutott az Egyháznak.⁸⁸

De közvetített az Egyház olyan antik hagyományokat is, melyek a keresztény középkorban fokozott jelentőségre jutottak. Ilyen volt a képviseleti gyűlések gondolata. Igaz, az ókori városállamok a közvetlen demokrácia alapján állottak; míg a lakosok egy része dolognak számított, nem szorult képviseletre. De az Egyház közreműködött abban, hogy minden ember szabad és így képviselhető legyen: a

⁸⁶ Bloch I. 428, v. ö. különösen Dopsch kutatásaival.

⁸⁷ Hintze 136, 163 sk, Lousse, Caractère 455 sk.

⁸⁸ Hintze 163—4, 170—2. Az ellenállási jogra Kern, Widerstandsrr. 161 sk.

római provinciáktól átvette a gyűlésezés eszméjét (concilia) és a „képviselőt” szót elsőnek használta modern értelemben (Tertullianus). A frank országgyűlés egyben zsinat is volt, s az egyházi hagyomány jobban kiépítette a világi intézményt. Másutt is folyt hasonló irányú fejlődés; hogy csak egyet említsünk, az angol egyházi gyűlés, a convocation határozottan képviselői jelleget öltött és a procuratores cleri mintaképül szolgálhattak a vidéki nemesség képviselőjének. Ahol viszont a klérikusok részt vettek országok gyűlésein, ott elsőek voltak a diéták jogainak és hatalmának kiterjesztéséért folytatott küzdelemben.⁸⁹ A zsinati szervezet azonban akkor fejtette csak ki igazi hatását, amikor a korporatív elméletekben elvi megalapozáshoz jutott.

A korporatív elméletek nem létrehozói a rendi intézményeknek, hanem inkább azok szemléletéből és elvonásából alakultak ki. A XIII. században a hűbériség lehanyaglott, a rendek kialakulása teljes erővel folyt, a rendi államnak még csak első jelei mutatkoztak. A jogászok és bölcselők környezetük alkotmányos berendezéseit dolgozták fel a keresztény tradíció segítségével. Ennek az első eleme a jog objektivitásának eszméje: ahol nincs igazság, nincs nép, nincs állam sem, mondja Szent Ágoston. A jogot nem az emberek alkotják, csak szolgálják a készen kapott szabályokat. Ugyancsak az V. század óta él a társadalom hierarchikus tagozásának gondolata a keresztény bölcséletben: a szociális működés különbözőségéből az állapot és kiváltság különbsége származik. Ezekhez a vonásokhoz csatlakozik a corporatio eszmei kifejtése: olyan sokaság ez, mely mégis egység, vagy legalább is annak fogható fel. Végül az ezerféle apró testületet a középkori ember univerzális egységben látja, egyházi és világi vonatkozásban egyaránt. Az utóbbi gondolatok természetesen szoros kapcsolatban állanak az organikus szemlélettel, mely ugyancsak régi keresztény kultúrkinés, s mint tudjuk, Szent Pál tanítására vezethető vissza.⁹⁰

A valóságból merített és a keresztény gondolatkinésből felhasznált tételekhez járult az a megrázkódtatás, amelyet a középkornak Aristoteles felfedezése okozott. Egyszerre vakító fény derült olyan igazságokra, melyeket eddig csak sejtettek. A Philosophus tanítását, melyben az összességet a család és az egyén elé helyezte, Szent

⁸⁹ Hintze 134, 142—7, 163.

⁹⁰ A korporatív elméletekre forrásunk Lagarde I. rész. Az organikus államtanról ld. Eckhart, Szentkorona 159 sk. A jog objektivitására bőven Kern, Widerstandr. 142 sk, Hintze 142.

Tamás rendszere illesztette bele a katolikus gondolkozás kereteibe. A tomista filozófia megalapozta a rendiséget; Lagarde újabban egyenesen Szent Tamás „korporatizmusáról” beszél.⁹¹ Valóban, a rendi gondolat eszmei kifejtését az ő tanítványai végezték el, a XIII. század utolsó harmadában. Mindnyájuk rendszerében megtaláljuk az egység és a rend magasztalását, a társadalom hierarchikus tagozását és az összesség elsőbbségét az egyénnel szemben. A XIV. század első felében bontakozik ki az elmélet, és találkozik először a kezdő individualizmus kritikájával (Dante, Eckhart mester—Marsilius, Ockham). Az 1311-i vienne-i zsinat valósítja meg először a képviselőlet gondolatát, mely a század végének zsinati mozgalmában túlnő a pápai hatalmon is. E mozgalmak után, a XV. század első felében találja meg a korporatív gondolat nagy rendszerezőjét Cuesi Miklós személyében, de ő már az eszme hattyúdalát, nem győzelmi indulóját szólaltatja meg. A század második felében győz az individualizmus, melyben a pápa és a császár egyeduralmának is nagyobb lehetősége nyílik.⁹²

Megismertük a rendiség kialakulásának két hatalmas tényezőjét, a hűbériséget és az Egyházat, mely létezésével, működésével és gondolkodásával hatott. Harmadiknak, Hintze nyomán, az intenzív, racionális államüzemet kell tekintenünk, mely ugyancsak e kettővel függ össze. A rendi alkotmány ugyanis a nyugati államalakulás jellegzetes vonása. Keleten, Bizáncban az egyházi és állami hatalom egy kézben való egyesítése korlátlan monarchiához vezetett; Nyugaton az investitúra-harc óta kialakult rivalitásból erőteljes állam nőtt ki. Az új államnak az Egyházzal, majd később a hozzá hasonlókkal folytatott küzdelemben szüksége volt a teljesítőképes társadalmi rétegek jóindulatára. A hűbériség extenzív üzeme nem felelt meg a követelményeknek, itt tárgyi, racionális intézményekre volt szükség. A főpapok és főurak tanácsából központi hivatalok alakultak: tanács, főbíróság, kamara; a hűbéresek helyett klérikus-hivatalnokok, majd a polgári származású legisták vitték az uralkodó ügyeit. Csakhogy ez a fejlődés a rendiségnek is hasznára vált. Az újabb anyagi igényeket az uralkodónak újabb kiváltságokkal kellett

⁹¹ Lagarde 29. Hintze (141, 148) még csak a rendiség szellemi talaját látja benne.

⁹² Lagarde II. rész, a vienne-i zsinatra tőle: L'idée de représentation dans les oeuvres de Guillaume d'Ockham (OC. I. 425 sk.) 427; a zsinatok hatására ld. még Mályusz, Társadalom 367, a korporációs tan késői fel-tűnésére, Cuesi Miklósról Hintze 134, 148.

megvásárolnia; az erősödő államüzem kiváltja a társadalom reakcióját, s még erősebb tömörülésre sarkalja a kiváltságos rétegeket.⁹³

A hűbériséghez hasonlóan a rendiség kialakulásának tényezői között is előkelő hely jut a jognak. A kifejlett rendiség a rendi alkotmányban, a rendi államban kapta meg jogi kifejezését. Ma már a modern alkotmánytörténeti kutatás átfogó képet ad nekünk a nyugateurópai korporatív képletek kifejlődéséről, arról a százados folyamatról, mely a tiszta típust megközelítő rendi államhoz vezetett. Alap gondolata, mint említettük, hogy ez az állam alulról fölfelé épül ki, a kisebb közösségből alakulnak ki a nagyobbak, míg a szervezkedés az egész országot átfogja. Rendről nem beszélhetünk addig, míg testületek nincsenek, vagyis amíg a hasonló társadalmi funkciót betöltő, hasonló gazdasági érdekekkel rendelkező és azonos magánjogi helyzetben élő egyének nem csoportosulnak, s e csoportjuknak jogi személyiséget, vagy legalább is külön jogi szabályozást nem vívnak ki, mely a belső szervezetre nézve testületi, a kiváltságokra és szolgáltatásokra nézve közjogi jellegű.⁹⁴ Ezek az universitates, communitates maguk szabályozzák belügyeiket, míg kifelé, a közjogi rendben szolgáltatásaik alapján több-kevesebb kiváltságot élveznek. Típusaikat nehéz meghatározni; egyesek politikai képviselőkhöz jutottak, mások nem; tagjaik társadalmi funkciója szerint lehetnek egyháziak (káptalanok, konventek, lovagrendi házak, egyetemek), nemesiek (vidéki önkormányzatok),⁹⁵ polgáriak (városok, szabad kerületek, céhek) és parasztiak (községek). A testületek sokfélesége kifejeződik alapokmányaikban, a testületi

⁹³ Hintze 168—9, 173—4.

⁹⁴ A definíció: Lousse, *Formation* 64 (1). — A francia kutatásnak igen szerencsés kifejezések állanak rendelkezésére, melyek a rendiség egyes fokozatait helyesen fűzik össze egymással. Az elsőfokú egyesülés „corps, corporation”, a rend „état” (status), a rendi állam „état corporatif”. Az egyházi, városi stb. korporáció jelölésére legjobb volna a „test” szó, mi a közelálló „testület”-et használjuk. A vallási, nemzeti és társadalmi szempontok szerinti szervezkedést nálunk is legjobban a „testületi” vagy „korporatív” kifejezés foglalhatná össze, melyben a rendi alakulás is benne értődik.

⁹⁵ Lousse eredeti felsorolásában itt maga a hűbérbirtok szerepel, s ennek magyarázatául azt adja, hogy a tulajdonos változásával maga a feudum nem változik, s így az apátságához hasonlítható (*Caractère* 460). Nézetünk szerint az uradalmat testületnek venni igen erőltetett konstrukció, hacsak nem alkalmazzuk rá az angol „corporatio sola” megjelölését. Ennek az „egyedi testületnek” példái: a korona (a királyi hatalom) és a plébánia! Ld. Maitland, F. W.: *The crown as corporation* (Selected essays, Cambridge 1936).

kartákban is, de ezek fővonásai megegyeznek: politikai, jogi, katonai és pénzügyi szalgálatok fejében gondosan meghatározott kiváltságok juttatása. A hűbéri szerződés dualizmusa él itt tovább, de a testületek immár: korporatív vazallusok s a társulás gondolatának bevitele szétrepeszti az individuális hűbériség alapjait.⁹⁶

A testületek, mint elsőfokú társulások szövetségéből jön létre a rend. Ez a szövetség szélesebbkörű, de lazább is, mint a korporáció. Összetevői nem mondanak le külön jogaikról, csak összefognak, de nem egyesülnek; amint nem mond le önállóságáról az egyes szerzetes egyéniségét magába olvasztó apátság sem a középkor laza szervezetű monasztikus rendjeiben. Csak kihangsúlyozzák az összegyűjtő, közös vonásokat s az ezekkel együttjáró közös érdekeket. E közös vonások egyike a születés, melynek mindvégig nagy befolyása van a rendi hovatartozásra; de az európai rend sohasem kaszt, mert nem a születés a nemesség, polgárság stb. megszerzésének egyetlen módja, s úgyszólván semmi hatása sincs az egyházi rendre. A klérus mintájára az egyesülés szelleme lesz a rendek leghatalmasabb alakítója. Elsősorban azonos társadalmi funkciót betöltő egyének és testületek gondolhatnak egyesülésre; a hivatás szerint tagolt csoportok már sokkal előbb megvannak, mint a rendek, de a plátói *oratores—bellatores—laboratores* megkülönböztetés most válik a társadalomszervezés alapjává.⁹⁷ Mindegyik csoportnak sajátos gazdasági helyzete van (tehát osztály), s ez főképpen a tulajdonhoz való viszonyában jut kifejezésre: a régi hűbéri rend képviselői mind földbirtokosok, de most kibontakozik a *laboratores* egy új csoportja, mely az ingó vagyont többre becsüli. A papi rend az egyházi javak tulajdonosainak, a nemesség a hűbérbirtokosoknak, a városi rend a tőkével dolgozó iparosoknak és kereskedőknek, a parasztság a földművelőknek csoportosulása kiváltságaik, javaik és biztonságuk védelmére.⁹⁸

A rendek azonban nem pattannak ki teljes fegyverzetben Zeus fejéből; hosszú út vezet az egyetértés első megnyilvánulásától a rendi jogállásig. Lousse szerint a renddé alakulás első lépése az alkalmi koalíció (unió, liga) a közös érdekek védelmére; ez a defenzív jelleg azután végig megmarad a rendek arculatán. Mindegyik unió a „régis szabadság” fenntartásának céljából, ill. ürügyével ala-

⁹⁶ Lousse, *Caractère* 460—1.

⁹⁷ Németül igen kifejezően: *Lehrstand — Wehrstand — Nährstand*.

⁹⁸ Lousse, *Formation* 64, 67—9, 73—4, *Caractère* 458—9. Az egyesülés szerepét hangsúlyozza Hintze 166 is.

kul, tehát tradicionális színezetű. A koalíciók gyorsan állandósulnak, főként az ellenfelek nyomására; ezek az uralkodó, ki a p o t e s t a s esorbulásától tart, és a többi társulások, amelyek az elért kiváltságokat irigylük. Az állandósulás útjai: szelekcio és koordináció. Csak azok a korporációk válhatnak a rend tagjaivá, melyeknek érdekei nem térnek el tulságosan a közösségétől, s amelyek a közös védelemhez kellő szabadsággal rendelkeznek. A kiválasztott testületeket tömöríteni kell, hogy elfelejtsék a mindig fennálló ellentéteket és csak a közös (főként gazdasági) érdekekre nézzenek. A küzdelemben semmilyen eszköz nem megvetendő, egy alkalmat sem hagynak kihasználatlanul, hogy az uralkodó hatalmát a maguk l i b e r t a - s - a érdekében csorbítsák és testületi jogállást vívjanak ki maguknak.⁹⁹

Végre elnyerik a közös érdekeik védelmére tömörült testületek és egyének a mindnyájukra érvényes közös szabályozást, a r e n d i k a r t á t.¹⁰⁰ Ezzel az emancipáció befejeződik, az addig tényleg létező csoportosulás renddé lesz. A rend tehát meghatározott társadalmi funkciót betöltő és megfelelő j o g i szabályozással rendelkező személycsoport: másodfokú korporatív egység, mely nem rendelkezik a testületek összefüggő, bensőséges szervezetével. Ebből az is kitűnik, hogy a „kiváltságos rendek” kifejezés pleonazmus; minden rend, mely érdemes e névre, bizonyos kiváltságokkal rendelkezik.¹⁰¹ Természetesen nem minden társadalomban jut el minden osztály a renddé alakulásig; sőt éppen azok az államok mennek ritkaságszámba, ahol a parasztság is a politikai jogok élvezetében van (Svájc, Svédország, Tirol). A rendek között sem kialakulásuk idejére, sem kiváltságaik terjedelmére nézve nincs egyenlőség; általában papság, nemesség, polgárság, parasztság a sorrend. Nem lehet egyenlő a jogállás ott, ahol különböző a szolgálat.

A rendi karták éppen úgy a hűbéri szerződés kiterjesztései, mint a testületi alapokmányok, de tartalmukban eltérnek tőlük: nincs bennük magánjog, nem szólnak belső fegyelmi ügyekről, a

⁹⁹ Lousse, Formation 69—75, Caractère 462.

¹⁰⁰ Lousse a rendi kartákkal egy sorba állítja az unió-okmányokat, mint a rendek kiváltságainak kifejezőit (Formation 86, Caractère 463). Magunk azonban úgy véljük, hogy az uniókban, ligákban csak az egyének vagy korporációk egy csoportjának jogi felfogása, kívánsága jut kifejezésre, s ezzel még a rendi privilégiumok nem lesznek a tárgyi jogrend részeivé.

¹⁰¹ Ez a definíció nincs ellentétben a 3. szakaszban adottal, sőt annak továbbfejlesztése a jogtörténet követelményei szerint; a szociológia „kiváltságos megbecsülését” és az esélyek monopolizálását itt a jogi kiváltságolás építi ki és biztosítja.

rendet nem is nevezik meg, csak tagjait. Általában korlátozza a rend jogállását alkotó részeinek, a testületeknek már említett önállósága, akárcsak az államszövetségét tagjainak szuverénitása. A rendi karták következtében a római és modern értelemben vett „i u s c o m m u n e” teljesen eltűnik, csak partikuláris jogok vannak, melyeknek tekintélye nem vitatható. A papság a fejlődésnek zenitéjére ért kánonjog, a nemesség a tudományosan rendszerezett hűbérjog uralma alatt áll; a vidéken helyi szokások érvényesülnek, melyek a „tükrökben” öltenek testet; a polgárság a városi jogot kiváltságokba foglaltatja. A „iudicium parium” régi germán elve alapján e sok jogrendnek ugyanannyi speciális joghatóság is felel meg: az egyházi bíróságok, hűbéri kúriák, városi és vidéki esküdtszékek, melyek illetékessége *ratione personae* van meghatározva.¹⁰²

A rendi állam azonban még nem valósul meg, amikor az egyes rendek megszerzik általános érvényű kiváltságleveleiket, csak akkor, amikor az „ország” rendi fogalma is megjelenik. Nyugaton a rendiség kifejlődése egybeesik az államhatalom megerősödésével (a Németbirodalomban persze a tartományokéval), az új állam pedig erősebb nyomást gyakorol az alattvalókra. Egy fejedelmük van, egységes a hivatalnoksereg, a pénzverés, a hadvezetés: miért ne fogjanak hát össze a rendek, hogy mindnyájuk véleményét kifejezzék? A kiváltságos kisebbség tehát az „ország” képviselote gyanánt kezd szerepelni; ez az uralkodónak is kedves, mert pénzügyi kívánságainak megvalósításában minden érdekeltre számíthat. Ha a helyi korporációk, a rendek megérdemlik a „test” nevet, a legmagasabbrendű társulás ugyancsak megérdemli: benne az egyes rendek már csak tagok, melyek együtt képviselik a közérdeket. Az így nyomás alatt egyesült rendek összejönnek az uralkodó hívására, hogy neki rendkívül adókat ígérjenek, de nem mulasztanak el egy alkalmat sem, hogy kiváltságaikat növeljék; ha nem hívják őket, maguktól is összegyűlnek és uniókat kötnek. Ilyen alkalmakkor vívják ki fejedelmüktől az „ország kartáit”, amelyekben a középkori alkotmány ölt testet.

A rendiség betetőzése, a középkori államszervezet koronája tehát a rendi országgyűlés, mely a kiváltságos rendek képviselőiből áll, s az egyéni, testületi, rendi és országos privilégiumok fölött örököslik. A diéta mutatja meg, hogy a rendek szervezete mennyivel la-

¹⁰² Lousse, Formation 74, 80—7, Caractère 459, 463. A rend definíciója Olivier-Martintól való.

zább, mint a testületeké. A korporációnak neve, saját pecsétje, birtoka, vezetője, háza van, míg a rend tagjai a maguk pecsétjét használják, birtokuk, vezetőjük nincs, a megszavazott auxiliomot ki kell osszák összetevőikre. A testületet feje képviseli hivatali jogkörében; a rendnek követeket kell választania, de ezek csak utasításuk határai között járhatnak el. A lengyel *liberum veto* a hasonló nyugati jelenségek (Hollandia) csak természetes következményei az egyes korporáció önkormányzatának; a többség vagy tekintély alapján való döntés (*maior, sanior pars*) csak a gyakorlati életnek tett engedmény. Így érik el a rendek szervezkedésük természetes csúcspontját az „ország”-ban, ezután már nem képesek újabb társadalmi alakulatokat felvenni; megmerevednek, kiváltságaik védelmére és az újonnan jöttek kiszorítására törekednek, míg a forradalmak bárdja véget nem vet hosszú életüknek.¹⁰³

A rendi alkotmány kibontakozásának európai távlatban megrajzolt — s így természetesen szkématis — képét szerencsésen egészíti ki ugyanennek a folyamatnak végigkísérése a Németbirodalomban és részállamaiban. A kiindulópont persze a lépcsőzetes szerkezetű hűbéri állam, melyben a hűbéri piramis tagjai felfelé szolgálati viszonyban állanak, lefelé uralmat gyakorolnak, s így az uralkodó csak a hozzá közvetlenül kapcsolódó egyházi és világi főméltóságokkal intézi az ország ügyeit. A XIII. századtól kezdve újabb és újabb rétegek szabadítják fel magukat a hűbérviszony kötöttségéből: elsőként a fejedelmek (*Fürsten*) érik el 1231-ben, a *statutum in favorem principum* által tartományuraságuk elismerését, vagyis a birodalomtól átruházott jogokat magánuralkodói jogosítványokká alakítják. Követik őket a lovagok, ez a patrimoniális függőségben élő ministeriálisokból kialakult, szabadok belépésével bővült társadalmi réteg, mely a hűbérképesség elérésével (a XIII. század második felében) a személyes kapcsolatot is lerázza s a hűbérviszonyt teljesen dologiassá teszi, birtokához kapcsolódó szolgálatait pedig minél jobban csökkenteni törekszik. A felszabadulást a hűbérjog területén vívták ki: „az a mozgalom, amellyel a birodalmi fejedelmek a tartományuraságot megszerezték, immár egy alsóbb rétegben folytatódott”. A városi polgárok földesuruktól szerezték meg a kommunális mozgalom révén a vérbíróságig menő

¹⁰³ Lousse, *Formation* 88—90, *Caractère* 463—4. — Az „ország” meghatározása: mindazon egyének, testületek, és rendek korporatív szervezetű közössége, melyek azonos területen léteznek, egy hatalomnak vannak alávetve és egy igazgatás alatt állnak (*Formation* 90).

joghatóságot és a mindenre kiterjedő önkormányzatot. A papi rend már mindnyájuknál előbb számos kiváltsághoz jutott, e században azonban a káptalani választás révén még függetlenebbé vált a világi hatalomtól. Mindezeket az eredményeket az egyesülés útján vívták ki a patrimoniális, majd hűbéri függésből is felszabaduló, alakuló rendek; a dualizmus már ekkor megmutatkozott, a „a rendi állam lényeges sajátásaiban már a XIII. század végén fennállott”. Az egyesülés a rendek között is létrejött az ugyanekkor lezajlott küzdelmekben, melyek során az alattvalóknak sikerült eladósodott uraik adókvétési jogát megváltani, s így az adómegszavazás létrejöttét elősegíteni. Ez az egyesülés azonban ahogyan keletkezett, úgy hamarosan fel is bomlott.¹⁰⁴

A XIII. század nagy társadalmi változásai az alkotmány és közigazgatás terén is éreztették hatásukat. Gyűléseket a XII. század is ismert. A király (fejedelem) minden fontosabb ügyben kikérte közvetlen hűbéreseinek véleményét, melyet ezek az udvari szolgálattal járó kötelesség alapján adtak meg; de nem volt alkotmányos beleegyezési joguk, hozzájárulásuk sem volt a királyi intézkedés érvényességi kelléke, csak tárgyi jogszerűségét biztosította. A királyi *conventus*, *curia*, *colloquium* tartományi megfelelőin ugyancsak az országrész előkelői vettek részt és hoztak döntést politikai és peres ügyekben egyaránt. Ezeket a mi törvényt napjainkra emlékeztető gyűléseket a tiszta hűbériség hanyatlása következtében új gyülekezetek váltották fel, amelyekben a főpapság és a főnemesség csekélyebb szerepe mellett a lovagok és a polgárok lettek hangadók, melyeknek nem szolgálati viszonyban álló hűbéreseik, hanem az úrral egyénjogú félként szembenálló kiváltságos testületek a résztvevői; amelyek már nem foglalkoznak az adminisztráció mindennapi ügyeivel. A XIII. század végétől már csak kivételesen hívják össze őket, új jogalkotás, rendkívüli adók kérése, vagy országos érdekű peres ügyek alkalmából; ezt a kinevezett tanács szervezése teszi lehetővé az úr számára.¹⁰⁵

A nagy alkotmányos átalakulás lehetetlenné tette az ad hoc tanácsadók meghívását, mert az alattvalók testületekbe tömörültek; ezért az uralkodó hűbérviszonyra és rendre való tekintet nélkül kinevezett tanácsot létesített, állandó létszámmal, melynek tagjai neki esküdtek föl (*iuratum consilium*). A rendek kialakulásával

¹⁰⁴ Spangenberg 3—4, 10—2, 29—32 (idézet), 36, 45 (idézet), 46, 55, 120 (1).

¹⁰⁵ Uo. 5—10, 38—44, 57—60.

egyidőben ugyanis a fejedelmi hatalom is erősödött, sőt abszolút tendenciák is léptek fel (II. Frigyes), melyeknek a nem-hűbéres hivatalnokság volt az alapja. Így nőtt a rendekkel együtt a felesküdt tanács is, mely immár nem a hűbéri piramis csúcsán álló uralkodó segítője, hanem két egyenrangú fél: uralkodó és rendek közötti kapocs, közvetítő. Összetétele túlnyomóan lovagi, majd egyházi és polgári is; e szerint tartományonként változó helyet foglal el hivatalnok-testület és rendi kormánytanács között. De a tanács mindig a kormányzás szerve marad, sohasem lesz a fejedelem tetteit ellenőrizni hivatott rendi képviselő. A fontosabb alkotmányos jogokat az egész rendi gyűlekezet sohasem adja ki a kezéből, a tanács jelentősége a király és rendek közötti érintkezés biztosításában van.¹⁰⁶

A XIV. század divergens fejlődés képét nyújtja; a politikai közösség minden egyes tagja a maga útjait járja, tekintet nélkül a közérdekre. Az uralkodó a dologias hűbérjog mintájára országát egyre inkább családi vagyonnak tekinti, tehát patrimonióisan kezeli. A rendek, lovagok és polgárok minden eszközzel ennek korlátozására törnek, s e végből egyesülnek egymással. Őket segíti uraik adójogainak megnyirbálása s ennél fogva kétségbeesett anyagi helyzete is. A lovagságnak 1350 körüli születési kasztta merevedésével a városok is bezárkóznak, vidék és város ellentéte kiélesedik, anarchikus állapotokra vezet. A rend helyreállítására ismét az egyesülés fegyveréhez nyúlnak a társadalmi csoportok: 1400 és 1460 között az uniók virágkora bontakozik ki, melyben a lovagság mellé a polgárság és a papság is felzárkóznak. Ahol a patrimonióális osztozkodás felbontotta az egységet, a rendek ismét helyreállítják, s már az egész ország képviselőjének igényével lépnek fel (L a n d s c h a f t, g e m e i n e s L a n d). De a XV. század országgyűlései nem ebből az egyesülésből származnak; a rendi alkotmány fogalmához a versenyképes fejedelmi hatalom is hozzátartozik, s ezt a tartományi felség kialakulása adja meg.¹⁰⁷

Ez az oszthatatlan, elidegeníthetetlen államhatalom gondolatán épül, melyet a puskapor feltalálását követő korszakos hadászati változás és az erős főhatalmat hangsúlyozó római jog befogadása készítenek elő. A német Aranybulla (1356) a választófejedelemségek öröklésében kimondja a primogeniturát s ezzel a többieknek is példát mutat: szerkesztői római jogi nézeteket vallanak. A fejedelmi

¹⁰⁶ Spangenberg 20—3, 36—7, 61—6, 70—1.

¹⁰⁷ Uo. 74—9, 86, 88—95, 113—6.

¹⁰⁸ Uo. 117—27, 132.

hatalom megújulása más-más úton mindenütt a magánbosszú és az ököljog kiirtását, a területi egység és a tekintély helyreállítását, de mindenekelőtt a szinte független rendi csoportok alattvalókká alakítását valósítja meg. Ennek előfeltétele a pénzügyek rendezése: az ingótöke beállítása az új állam szolgálatába és a pénzgazdálkodásra való áttérés.

Az adóügy területén a hűbéri felfogás szerint új kivetés alapja csak minden érdekelt beleegyezése lehetett, ezt pedig alkudozással, kiváltságok osztogatásával kellett megszerezni. A közhatalom új felfogása rendi különbség nélkül mindenkitől adót követelt, az alkudozás helyébe pedig az összes rendek megszavaztatását léptette. A fejedelmek a XV. század közepe táján eltiltották és feloszlatták az önkéntes uniókat, a gyűlések összehívását pedig maguknak igényelték. Az 1300 körüli adócsatában a rendek maguktól jöttek össze, most az úr hívta össze őket, hogy általános adót szavazzanak meg. E végett az egész „ország” képviselőinek ismerte el őket, s ezzel a rendi alkotmány kialakult. „Az országos rendek testülete, mint az ország jogilag elismert képviselője így nem önkéntes társulás, hanem kényszerközösség, nem a szabad egyesülésben szövetkező rendek műve, hanem az ország főhatóságának alkotása.” Az adómegszavazásra teremtett országgyűlés, mint az országot képviselő állandó alkotmányos intézmény a rendi alkotmány betetőzése, mint már az európai fejlődés áttekintésénél is láttuk. Ez a német tartományokban a XV—XVI. század során valósult meg.¹⁰⁹

Ezzel a nyugateurópai rendi alkotmányok kialakulását megismertük a szűkebb közösségtől a tágabb felé haladásában s egy jogterület külső erőktől befolyásolt hullámszerű fejlődésében egyaránt. Már csak az van hátra, hogy a tipológiában pusztán a társadalmi tények szempontjából meghatározott rendi uralmat alkotmánytörténeti ismereteink birtokában jogi megvalósulásában is jellemezzük, tehát a rendi alkotmány alapvonásait kifejezzük. Ezek, a mondottak szerint, két pontban foglalhatók össze. Az első a főhatalom megosztása az uralkodó és a rendek között. A fejedelmi potestas még nem azonos az állam szuverénitásával. Korlátozzák az egyesek, testületek, rendek és az „ország” szokásos vagy írott jogai, sokszor oly mértékben, hogy az a potestas kettéhasadására vezet: ez a rendi dualizmus. Egész Európában két közjogi személyt ismernek az államrendszerek: ezek a fejedelem és az országgyűlés, kiknek viszonya rendkívül ingadozó. Ha az egyensúly és

¹⁰⁹ Spangenberg 135—7, 140, 147 (idézet), 150, 153.

együttműködés kívánatos állapota megbomlik az uralkodó vagy a rendek javára, a rendi állam az abszolutizmus vagy a köztársaság felé hajlik. A kettőjüket összefogó államszemélyiség még hiányzik, a modern értelemben vett „államot” a különérdekű uralkodóból és rendekből összetett test képe helyettesíti. A XVI. századi német alkotmányos életben pl. gyakran használják a *membra unius capitatis* kifejezést. A rendi országon belül ismét egyenlőtlenség uralkodik, mert minden politikai jog privilégiumon alapul, még a királyé is: *prerogativa*.¹¹⁰

A második alapvonás a képviseleti országgyűlés. Parlament képzelhető rendiség nélkül, de rendi állam nem országgyűlés nélkül. Ez már a modern népképviselet előzménye, de nem ugyanaz, mert a képviselt közösség nem az egész nemzet, hanem csak kiváltságos rétegei; a képviselet alapja sem mandátum, hanem a közhatalom kisajátítását szentesítő hagyomány vagy uralkodói akarat. Vannak tagjai az országnak, kiket kiskoruakként kezelnek s így is képviselnek: ezek nem szólhatnak bele a követválasztásba, nem adhatnak utasítást és nem is vonhatják a követet felelősségre. Mások viszont, akik rendekbe tömörültek, választják, utasítják, felelősségre vonják követeiket, tehát maguk gyakorolják a politikai jogokat, mint nagykorúak. A képviselet elve az egyéni viszonyon alapuló hűbériségben nem képzelhető el, a rendiségben viszont végig megvan: a testületet feje, a rendeket követeik, az országot a rendek képviselik.¹¹¹

A rendi gyűlés szerkezete, e fontos jellemvonás alapján határozta meg Hintze Ottó a rendi alkotmány két típusát. Ezek a két-kamarás és a háromkamarás rendszer, persze nem a mai értelemben. Az első típust legtökéletesebben Anglia valósította meg, hol, az egyik ház a kiváltságos osztályok felső rétegét foglalta magában, tehát a *magnus consilium* utóda volt, a másik pedig a nemesség és a polgárság kiküldötteit. Ez a megoldás volt ismeretes Északon, Lengyelországban, Magyarországon, Csehországban, Kasztíliaiban, a Németbirodalomban és az Elbától keletre eső tartományokban. Ez a típus vidéki önkormányzattal, elmaradtabb igazgatással járt együtt és kifejlődésében a parlamentarizmus felé hajlott. A második típus iskolapéldája Franciaország, ahol a királyi tanács a XIV. században bírósággá lett (*parlement*) és a főnemesség a vidékre szorult. Itt azonban csekély számával nem volt képes külön rendet al-

¹¹⁰ Lousse, *Caractère* 465, Hintze 112—3, Spangenberg 192.

¹¹¹ Lousse, *Caractère* 466, Hintze 111—2. A polgárokat igen találóan különbözteti meg Rachfahl: Aktivbürger — Passivbürger. Ld. Lousse uo.

kotni s így az egyes tartományokban a papság, nemesség, polgárság (Északon később: a parasztság) külön kúriákba tömörült. Ez honosult meg Aragóniában, Nápoly-Sziciliában, az Elbától nyugatra eső német tartományokban. A típust a hűbéri bomlásra következő erőteljes, racionális államszervezés, intenzív államüzem hozta létre és természetesen adott helyet az abszolutizmusnak. Nagyban-egészben tehát a Karoling-birodalom utódállamaiban a második, modern rendszer, a peremállamokban a régiesebb képviselőlet honosodott meg.¹¹²

Ha tehát a rendi állam nem is „állam” a mai szuverén, egységes közjogi személy értelmében, mégis elkerülhetetlen lépcsőfoka a nyugati államok kialakulásának. A fejedelem és a rendek szembenállása még nincs egységbe foglalva, az uralkodó a potestas alapján paráncsol, a rendi ország privilégiumaihoz mértén engedelmeskedik. De ez a megosztás, ez a dualizmus az erős államhoz vezet. Ha nem is igazolhatók mindenben Hintze frappáns általánosításai — minden átfogó történelmi kép sorsa ez — annyi bizonyos, hogy az újkori államélet két alaptípusa, az abszolutizmus és a parlamentarizmus, a rendi alkotmányból sarjadt ki egy tő két eltérő hajtásaként. Amint a hűbériség átadta örökségét a rendiségnek, úgy hagyta ez a hatalom korlátozásának és a képviselőletnek gondolatát utódaira.¹¹³ A pazarló örökösök szétbomlasztják a régi közösségek kereteit, hogy nagyobbakat állítsanak helyükbe. Az abszolutizmus egy uralkodó alattvalóinak, a parlamentarizmus egy jogközösség tagjainak kötelékét törekszik megvalósítani, de a tények világában atomizál. Korunkban már csak két abszolút hatalom van: az egyén és az állam.¹¹⁴

¹¹² Hintze 114—28.

¹¹³ Lousse, Caractère 466—7, Hintze 129.

¹¹⁴ Lagarde 6.